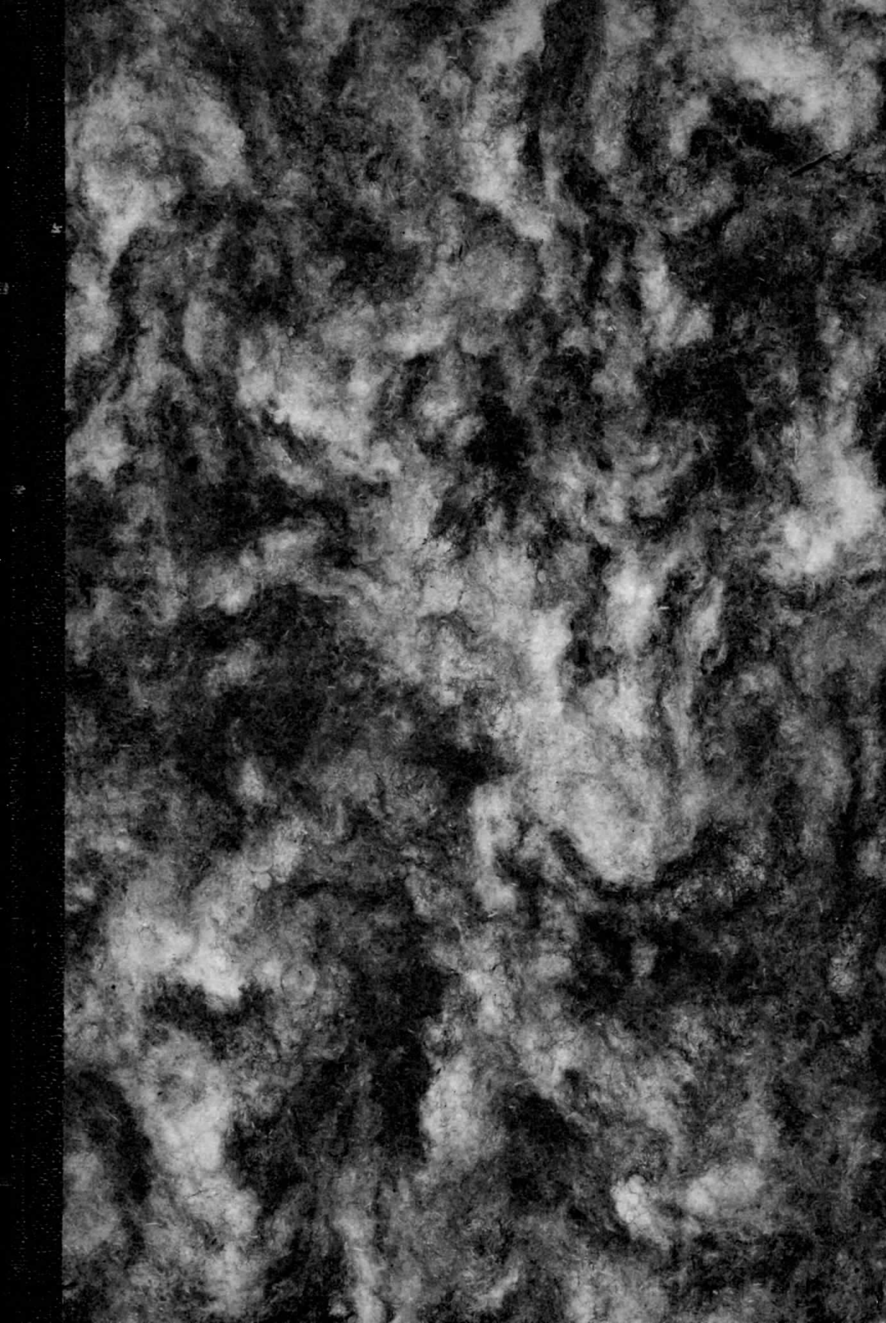

PROSVJETNO-POLITIČKA KNJIŽNICA — NIZ B 12

RAZGOVOR O EUROPI

KULTURNO-POLITIČKI ESEJI FRANCUZKIH PISACA

Paul Valéry — André Gide — Georges Duhamel — Maxine Leroy — André Suarès — Henri Massis — Lucien Romier — Jean Guéhenno — André Siegfried — Jules Romains — Julien Benda — Albert Thibaudet — René Lalou

ZAGREB 1944
IZDANJE MATICE HRVATSKE

PRIREDIO I PREVEO

IVO HERGEŠIĆ

Tiskara „Grafika", Zagreb, Gundulićeva 24.

SADRŽAJ

Paul Valéry:

KRIZA DUHA

Prvo pismo

I TAKO i mi, civilizacije, znamo, da smo smrtne... Čuli smo govoriti o nestalim svjetovima, o carstvima, koja su se potopila poput lađe s cjelokupnom posadom i cjelokupnim tovarom; spustila su se na neiztraženo dno vjekova, skupa sa svojim bogovima i svojim zakonima, svojim akademijama i svojim znanostima čistim i primienjenim, sa svojim gramatikama, svojim rječnicima, svojim klasicima, svojim romanticima i svojim simbolistima, svojim kritičarima i kritičarima svojih kritičara. Znadosmo, da je sviet, koji vidimo, prah i pepeo i da pepeo nešto znači. Razabiremo kroz gustoću poviesti sablastne brodove golemih dimenzija, nakrcane bogatstvom i duhom. Ne mogosmo ih izbrojiti. No što se napokn tiču nas ovi brodovi?
Elam, Niniva, Babilon bijahu liepa i pomalo mutna imena, a totalna propast ovih svjetova imađaše za nas isto tako malo značenja, kao i njihovo postojanje. Ali Francuzka, Englezka, Rusija... I to bi bila liepa imena. I Luzitanija je liepo ime. I mi sada vidimo, da je ponor poviesti dovoljno velik da proguta sve i svakoga. Osjećamo, da je civilizacija isto tako krhka kao i život. Nije nipošto nemoguće zamisliti, da se jednoga dana djela Keatsa i Baudelaira nađu u družtvu Menandrovih djela... Ako ne možete zamisliti tako šta, čitajte novine!

*

To nije sve. Najnovija lekcija, koju smo primili još je podpunija. Nije bilo dosta da naše pokoljenje izkusi kako su prolazne stvari najljepše i najstarije, najsilnije i najbolje uređene; kako je dovoljan nesretan slučaj, pa da svega toga nestane. U carstvu duha, zdravoga razuma i čuvstva mi smo doživjeli pojave izvanredne, nenadane paradokse, grubo opovrgavanje očiglednosti.

Spomenut ću samo jedan primjer: vrline ovog ili onog naroda urodile su većim zlom, nego svi poroci, kojima rađa plandovanje. Vidjeli smo svojim očima savjestan rad, najsolidniju naobrazbu, stegu i marljivost u službi najužasnijih namjera i ciljeva.

Toliko strahota ne bi bilo moguće bez tolikih vrlina. Trebalo je bez sumnje mnogo pameti i umieća, da bi se poubijalo toliko ljudi, potratilo toliko dobara, uništilo toliko gradova u tako kratko vrieme. No trebalo je i moralnih kvaliteta. Znanje i Dužnost, vi ste dakle sumnjivi?

*

I tako duhovna Perzepola nije manje opustošena od materialne Suze. Sve nije izgubljeno, no sve je osjetilo propast.

Čudni su trnci prošli europskom moždinom. Osjetila je ona svim svojim misaonim jezgrama, da sebe više ne prepoznaje, da gubi sviest — onu sviest, koju je stekla vjekovima podnosivih nedaća, koju duguje tisućama prvorazrednih ljudi. A tko da izbroji povoljne okolnosti: geografske, etničke, historijske, koje su pripomogle stvaranju ove sviesti.

I tada — kao da u svom očaju hoće pošto po to obraniti svoju suštinu i svoje fiziološko imanje — saletjelo su je, zbrkano, svekolike njezine uspomene. Prisjetila se odjednom svojih velikih ljudi i svojih velikih knjiga, a sve bez nekog reda i poredka. Nikada se nije toliko čitalo, ni tako strastveno kao tečajem rata: pitajte knjižare. Nikada se nije toliko molilo, ni tako gorljivo: pitajte svećenike. Zazivani su svi spasitelji, svi utemeljitelji, svi zaštitnici, svi mučenici, svi heroji, oci domovine, svete junakinje i nacionalni pjesnici...

U istome duševnom neredu, na poziv iste ove tjeskobe, obrazovana je Europa doživjela naglo uzkrsnuće nebrojenih svojih misli: dogme, filozofemi, raznorazni ideali, trista načina da protumačimo sviet, tisuću i jedna sljedba kršćanstva, dva tuceta pozitivizama. Čitav je spektar umstvene svjetlosti razastro svoje boje, razsvietlivši čudnim svietlom agoniju europske duše. Dok su izumitelji grozničavo tražili u svojim slikama, u zapisima negdašnjih ratova, kako da rieše problem bodljikavih žica, kako da nadmudre podmornice i spriečе liet aviona, — duša je zazivala sve poznate i nepoznate čarolije, ozbiljno promatrala najbizarnija proročanstva; tražila je zaklone, putokaze, utjehe u čitavom registru uspomena, predhodnih čina, pradjedovskih izskustava. To su, eto, proizvodi tjeskobe, neuredni podhvati mozga, koji treperi između zbilje i more, da bi se vratio od more zbilji, trzajući se poput parcova, koji je pao u zamku.

Vojnička je kriza možda zaključena. Gospodarska je kriza vidljiva u svoj svojoj snazi. No kriza duha, koja je subtilnija, a po naravi svojoj poprima varave oblike (budući da se zbiva u carstvu pričina i obsjena), ta kriza ne odkriva olako svoju pravu točku, svoju fazu. Nitko ne može kazati, što će sutra biti mrtvo ili živo u literaturi, filozofiji, estetici. Nitko još ne zna koje će ideje i koji način izražaja biti upisani na popisu gubitaka, ni koje će novotarije biti proglašene.

Preostala je, zacielo, nada, koja pjevuši u pola glasa:

> Et cum vorandi vicerit libidinem
> Late triumphet imperator Spiritus.

No nada je puko nepovjerenje bića s obzirom na točna predviđanja njegova duha. Nada nas potiče da vjerujemo, kako svaki zaključak, koji je po biće nepo-

voljan, mora biti zabluda duha. Činjenice su ipak jasne i nesmiljene: poginulo je na tisuće mladih pisaca i mladih umjetnika; propala je obmana europske uljudbe, a dokazano je, kako je spoznaja nemoćna da spasi bilo šta; znanost je smrtno ranjena u svojim višim ambicijama, osramoćena okrutnošću svojih primjena; idealizam težko pobjeđuje, sav je izubijan, a mora da odgovara za svoje snove; realizam je razočaran, potučen, naprtili su mu sva zločinstva i sve pogrješke; ne cieni se pohlepa, ali ni odricanje; vjerovanja su se izmiešala u protivničkim redovima, razpelo protiv razpela, polumjesec protiv polumjeseca; pa i sami skeptici zbačeni su iz sedla (tako su događaji bili nagli, žestoki i potresni, te se činilo da se igraju s našim mislima, kao što se mačka igra s mišom), i sami skeptici gube svoje sumnje, pa ih onda opet nalaze i ponovno gube, ne mogavši se više služiti gibanjima svoga duha.

Brod se tako jako ziblje, da su se na koncu prevalili i najbolje obješeni fenjeri.

*

Kriza duha, o kojoj je ovdje rieč, ozbiljna je i duboka zbog stanja, u kojem je zatekla bolestnika.

Ne dostaje mi vremena i snage, da bih definirao duhovno stanje Europe godine 1914. Tko bi se usudio ocrtati to stanje? Predmet je golem; zahtieva svakovrstno znanje, bezkrajno obavještavanje. Uostalom, kad se radi o tako složenoj cjelini, gotovo je podjednako težko dozvati u pamet prošlost, pa i nanoviju, i naslutiti budućnost, pa i najbližu. Prorok je u istom košu kao i povjestnik. Pustimo ih, gdje jesu.

No meni ovdje ne treba drugo no mutno i obće sjećanje o tome, što se mislilo uoči rata, kakva su se iztraživanja vršila i kakva djela publicirala.

Ako dakle abstrahiram od pojedinosti i ako se ograničim na letimičan dojam, na onu prirodnu totalnost, koju pruža oku trenutačna percepcija, ne ću vidjeti — ništa! Ništa, premda je taj ništa bio neizmjerno bogat.

Fizičari nas uče, da u peći, koja je ugrijana do bielog usijanja, naše oko — kad bi moglo obstati — ne bi ništa vidjelo. Tu više nema luminozne nejednakosti, te oko ne može razlikovati pojedine točke prostora. Golema energija, koja je zatvorena u peći dovodi do nevidljivosti, do neosjetne jednakosti. A jednakost ove vrste nije drugo nego savršen nered.

Odakle nered naše duhovne Europe?

Odatle, što u svakoj obrazovanoj glavi stanuju, jedna uz drugu, najrazličnije ideje, životna načela i najoprečnije spoznaje. To daje obilježje modernome dobu. Rado ću generalizirati ovaj pojam i dati nazivu »moderan« stanovit način bivstvovanja, mjesto da od njega učinim puki sinonim suvremenoga. Ima u poviesti epoha i mjesta, kud bi, mi moderni, mogli ući, a da svojim dolazkom odviše ne narušimo sklad dotičnoga doba, a da ne pobudimo dojam čudnovatih, neizmjerno vidljivih i neskladnih stvorenja, koja se u toj sredini ne mogu asimilirati. Gdje bi naš dolazak pobudio najmanju senzaciju, tu smo i gotovo i kod kuće. Jasno je, da bi nas Trajanov Rim ili ptolomejska Aleksandrija lakše zanesli negoli mnoga druga mjesta, koja nisu tako daleko po vremenu, ali su daleko time, što se odlikuju jednim družtvenim tipom; što su posvećena jednoj jedinoj rasi, jednoj kulturi i jednom životnom sistemu.

E pa dobro! Europa je 1914. doprla možda do granice ovoga modernizma. Svaki je mozak, postigavši stanovit čin, bio stjecište sviju mogućih mišljenja i vjerovanja. Svaki mislilac — svjetska izložba ideja. Bilo je tu djela, koja bogatstvom svojih opreka, oprečnim svojim pobudama podsjećaju na ludu razsvjetu modernoga velegrada: oči te peku i dosađuju se! Koliko je tu trebalo građe, koliko rada, računa, opljačkanih vjekova, koliko heterogenih života, a da bi se — zbrojem svega toga — dobio ovaj karneval, koji je — k

tome — ustoličen kao oblik vrhovne mudrosti i slavlje čovječnosti?

U knjizi kakvoj, koja potječe iz tog doba (a ne mora nipošto biti osrednja) naći ćemo bez ikakova truda utjecaj ruskog baleta, malo tmurnoga stila Pascalova, mnogo dojmova Goncourtova tipa, nešto Nietzschea, nešto Rimbauda, neke efekte, koje pisac duguje družtvu slikara, pa kadšto i ton znanstvene publikacije, — a sve to prožeto nekim britanskim vonjem, koji je vrlo težko dozirati... Nemojmo zaboraviti, da bi u svakoj sastojini, koju nalazimo u toj smjesi, naišli na drugo tielo. Čemu da ih tražimo? To bi značilo ponavljati, što sam netom kazao o modernizmu i pisati čitavu mentalnu poviest Europe.

*

Sada na golemoj terasi Elsinora, koja se pruža od Basela do Kölna, a dotiče piesak Nieuporta, močvare Somme, kredu Champagne, granit Alzacije — europski Hamlet gleda milijune sablasti.

Ovaj je Hamlet intelektualan. Mozga o životu i smrti ljudskih istina. Naše su razpre njegovi fantomi; naša je dika njegovo kajanje; pritište ga teret naših odkrića i spoznaja. Čemu ta bezgranična aktivnost? Muka ga hvata pri pomisli da oživi prošlost ili da bude vječni novotar. Dosadno jedno, ludo drugo. Glavinja između dva ponora, jer dvie pogibli ugrožavaju sviet: red i nered.

Ako dohvati koju lubanju, ta je lubanja slavna. *Whose was it?* To je bio Leonardo. Izumio je čovjeka, koji leti, no krilati čovjek nije postupio prema namjerama svoga izumitelja: znamo, da, jašući na svom velikom labudu *(Il grande uccello sopra del dosso del suo magnio cecero)* ima, u naše dane, drugog posla, nego da skuplja na gorskim vrhuncima snieg i da ga baca za vrieme ljetne žege na gradske ulice... A ova druga lubanja? Leibniz, koji je snatrio o svjetskome miru. A ovo — Kant! *Kant qui genuit Hegel, qui genuit Marx, qui genuit...*

Hamlet ne zna što bi s tolikim lubanjama. No ako ih napusti, odbaci? Hoće li prestati biti ono, što jest? Njegov duh, jezivo vidovit, gleda prielaz rata u mir. Ovaj je prielaz mračniji i opasniji, negoli prielaz mira u rat. Svi su narodi smućeni. »A ja — veli Hamlet — ja, europski intelekt, što će biti od mene? I što je mir? Mir je možda ono stanje stvari, koje prirodnome neprijateljstvu među ljudima daje drugih pobuda: mjesto da se međusobno uništavaju, kao za vrieme rata, ljudi svoju mržnju očituju stvaranjem. To je doba stvaralačkog takmičenja, borba proizvodnje. No ja, nije li mi dodijalo proizvoditi? Nisam li izcrpio žudnju ekstremnih pokušaja i nisam li se i odviše napajao učenim mješavinama? Treba li pustiti po strani težke dužnosti i transcendente čežnje? Ili da se prepustim struji i učinim kao Polonije, koji sada izdaje veliki dnevni list? Kao Laert, koji je negdje u zrakoplovstvu? Rosenkrantz, koji radi »bogbiznaošta«, a ima rusko ime?

Zbogom, fantomi! Sviest vas više ne treba. Ni mene. Sviet, koji je okrstio napredkom svoju sklonost kobnoj točnosti, nastoji sjediniti blagodati života i prednosti smrti. Još vlada neka pometnja, no doskora će se sve razibstrititi. A onda će se pojaviti čudo od družtva, savršen i definitivan mravinjak.

Drugo pismo

REKAO sam vam onomadne, da je mir ona vrsta rata, koja prihvaća djela ljubavi, stvaralačke čine, uklapajući ih u svoj proces. Mir je dakle nešto složenije i mutnije nego sam rat, kao što je život mračniji i dublji od smrti.

No početak i pokretanje mira još je mračnije od samoga mira, kao što su oplodnja i podrietlo života oba-

vijeni većom tajnom., negoli funkcioniranje gotovoga bića, koje se prilagodilo životu.

Svatko danas zamjećuje tu tajnu kao aktualan osjet; neki će ljudi zacielo zamjećivati svoj vlastiti ja kao pozitivan dio te tajne. A naći će se možda i tkogod, čija je osjećajnost dovoljno bistra, fina i bogata, da bi očitao u njoj stanja naše sudbine, koja su naprednija od sudbine same.

Nemam te ambicije. Stvari ovoga svieta zanimaju me samo u odnosu s intelektom: sve s obzirom na um. Bacon bi rekao, da je taj intelekt Idol. Ima pravo, no ja nisam našao ništa bolje.

Mislim dakle na uzpostavu mira, ukoliko se tiče intelekta i predmeta intelekta. To stanovište je krivo, jer odjeljuje duh od preostalih djelatnosti; no taj abstraktni postupak je neizbježiv, ovo krivotvorenje neminovno: svako je gledište krivo.

*

Javlja se jedna predhodna misao. Ideja kulture i umnih sposobnosti, ideja remek-djela odavna je povezana s idejom Europe. To je bilo tako davno, da riedko zalazimo tako daleko u prošlost.

Ostali su dielovi svieta imali divnih civilizacija, imali su pjesnika prvoga reda, graditelja, pa i naučenjaka. Ali nijedan dio svieta nije posjedovao neobično fizikalno svojstvo: da pomiri i uskladi najsnažniju moć emisije s najintenzivnijom snagom recepcije.

Sve je prišlo Europi i sve je odatle došlo. Malne sve.

*

No današnjica nam nameće kapitalno pitanje: hoće li Europa sačuvati svoje prvenstvo u svim rodovima? Hoće li Europa postati ono, što je u stvari, što jest: mali rt azijkoga kopna?

Ili će pak Europa ostati onakova, kakovom se čini, to jest: dragocjen dio zemaljskoga univerzuma, biser naše sfere, mozak prostranoga tiela?

Neka mi bude dozvoljeno, da razvijem ovdje neku vrst osnovnog teorema, kako bi shvatili svu ozbiljnost ove alternative.

Pogledajte planisferu. Na toj planisferi skup nastanljivih zemalja. Ovaj se skup dieli na predjele, a svaki se predio odlikuje nekom gustoćom pučanstva, nekom kvalitetom ljudi. Svaki predio posjeduje stanovito prirodno bogatstvo — tlo je više ili manje plodno, rudno je blago veće ili manje, zemljište je više ili manje natopljeno, podesnije ili manje podesno za organizaciju prometa i t. d.

Te značajke omogućuju u svako doba klasifikaciju spomenutih predjela, tako da u svako doba stanje žive zemlje može biti označeno sustavom nejednakosti između napučenih predjela zemaljske površine.

Svakoga časa poviest sliedećega časa ovisi o toj jednakosti, koja služi kao predpostavka.

Izpitajmo sada, ne tu teorijsku razdiobu, nego istinsku klasifikaciju, kakova je dojučer postojala. Zamietit ćemo značajnu činjenicu, koja nam je vrlo dobro poznata:

Mali je europski predio vjekovima na čelu našega sustava. Unatoč svog slabog prostranstva — i premda tlo nije osobito bogato — Europa se iztiče na prvome mjestu. Kojim čudom? — To čudo može biti objašnjeno samo kvalitetom njezinoga pučanstva. Ova kakvoća mora nadoknaditi manji broj ljudi, manji broj četvornih milja, manji broj tona rudače dodieljenih Europi. Stavite na jednu zdjelicu vage Indijsko Carstvo, a na drugu Sjedinjeno Kraljevstvo, nagnut će se zdjelica, koja je obterećena manjim teretom!

Ravnoteža je narušena, a čovjek se snebiva, kad na to pomisli. No još će se više snebivati, kad uoči posljedice: valja naime predvidjeti postepenu promjenu u protivnom smjeru.

Natuknuli smo čas prije, da ljudska kvaliteta odlučuje o prvenstvu Europe. Ne mogu potanko analizirati

ovu kakvoću, no sumarnim izpitivanjem nalazim, da su specifične značajke europske psihe: djelotvorna pohlepa i žarka znatiželja (a da ta znatiželja nije nipošto uvjetovana koristoljubljem), sretna smjesa imaginacije i i logične strogosti, stanovit skepticizam, koji nije nipošto uvjetovana koristoljubljem), sretna smjesa imaginacije i logične strogosti, stanovit skepticizam, koji nije pesimističan, misticizam, koji se nije smirio u odricanju...

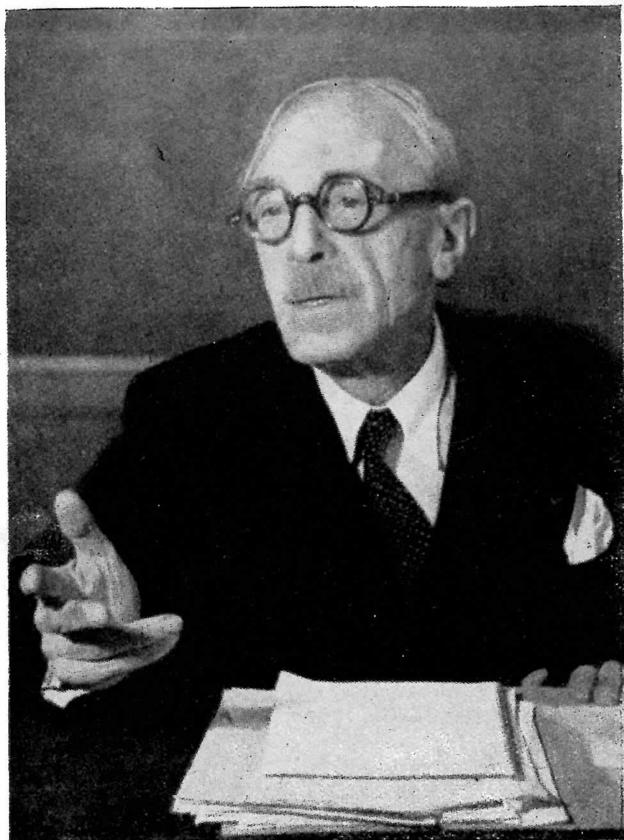
*

Evo jedan primjer ovoga duha, ali primjer prvoga reda i vanredno zamašit: Grčka. U Europu treba naime smjestiti čitavo mediteransko primorje: Smirna i Aleksandrija jesu Europa, kao Atena ili Marseille. Grčka je utemeljila geometriju. Bio je to lud podhvat: još danas razpravljamo o mogućnosti ovoga mahnitanja.

Što je trebalo učiniti, da bi se ostvarila ova fantastična zamisao? — Pomislite, da ni Egipćani, ni Kinezi, ni Kaldèjci, nì Indijci nisu dotjerali dotle. Pomislite, da se tu radi o silnoj pustolovini, o plienu, koji je hiljadu puta dragocjeniji i zacielo poetičniji od Zlatnoga runa. Nema ovnujske kože, koja bi vriedila zlatno stegno Pitagore.

To je podhvat, koji je zahtievao raznolike talente, kakovi su riedko na okupu. Trebalo je tu Argonauta duha, otvrdnulih pilota, koji se ne gube u svojim mislima, niti ih vanjski dojmovi mogu skrenuti s njihova puta. Nije ih smutila ni krhkost premisa, koje su ih nosile, ni zamršeno klupko subtilnih izvoda. Bili su, rekao bih, jednako udaljeni od nestalnih crnaca i neodređenih fakira.

Prilagodili su (ma kako to bio delikatan i nevjerojatan posao) obći govor preciznom umovanju; izvršili su analizu nadasve složenih pokretno-vidnih operacija; uskladili te operacije s jezičnim i gramatičkim osobinama; pouzdali su se u rieč, da ih povede prostorom,

PAUL VALÉRY

vidovite sliepce... I taj prostor bivao je od stoljeća do stoljeća sve bogatiji i sve čudesniji, dok je misao bivala sve iztančanija, pouzdavajući se sve više u divan razum i izkonsku domišljatost, koja ga je bila snabdjela neuzporedivim alatom: definicije, aksiomi, leme, teoremi, problemi, porizmi, i t. d.

Trebao bih cielu knjigu da govorim o tome, kako bi trebalo. Htio sam označiti ukratko jedan od značajnih čina europskoga genija.

Ovaj me primjer dovodi bez muke do moje teze.

*

Uztvrdio sam, da se nejednakost, koja je dugo vremena bila na korist Europi, mora, samotvorno, prometnuti postepeno u nejednakost na štetu Europe.

Kako da to dokažemo? — Uzet ću isti primjer: grčka geometrija. Molim i molim čitatelja, da promotri djelovanje ove discipline tečajem vjekova. Vidjet će, kako malo po malo, vrlo polagano, stiče toliki ugled i toliku vlast, da sva iztraživanja, sva izkustva, koja su ljudi stekli, teže neodoljivo za tim, da se približe geometriji. Da pozajme njezino strogo držanje, pomnu ekonomiju »građe«, njezinu automatsku obćenitost, iztančane metode i neizmjeran onaj oprez, koji joj dozvoljava najluđe smionosti... Moderna je znanost stvorena ovim odgojem velikoga stila.

No pošto se rodila, pošto se okušala u životu i bila nagrađena materialnim primjenama, naša je znanost postala sredstvo konkretnoga gospodovanja, ekscitans bogatstva, aparat za izkorišćavanje svieta i tako prestala biti sama sebi svrhom. Znanost je prestala biti umjetničkom djelatnošću. Znanje, dosad vrjednota potrošnje, postaje vrjednotom izmjene. Koristnost znanja čini od znanja živežnu robu. A tu robu ne traži samo nekoliko biranih ljubitelja, nego cieli sviet.

Ta živežna roba postaje sve prikladnija za rukovanje i sve probavljivija; mušterije bivaju sve brojnije. Zna-

nje je postalo predmet trgovine; predmet, koji se oponaša i gotovo svuda proizvodi.

Rezultat: nejednakost, koja je postojala između pojedinih predjela svieta s obzirom na mehaničke vještine, primienjene znanosti, znanstvena sredstva rata ili mira — nejednakost, na kojoj se temeljila europska prevlast, postepeno se gubi i nestaje

Klasifikacija nastanljivih krajeva svieta rukovodit će se odsada grubom veličinom, statističkim podatcima, brojevima: pučanstvo, površina, sirovine... Kako su stvari pošle, to će biti ubuduće jedino mjerilo.

Dakle će poluga vage, koja se naginjala na našu stranu, premda smo izgledali lakši, polako opet u vis, kao da smo ludo prebacili na drugu stranu tajinstvenu dopunu, koja nas je činila težima. Nesmotreno smo snagu učinili proporcionalnom s masom!

*

Ovu pojavu, koja se upravo rađa, možemo uzporediti s pojavom, koja se opaža unutar svakoga naroda, a obilježena je širenjem prosvjete, pristupom kulturi sve brojnijih kategorija ljudstva.

Kušajte predvidjeti posljedice ovog širenja i odgovoriti na pitanje, da li ta pojava dovodi nuždno do degradacije?

Intelektualna fizika divno je zamršena. A čar tog problema, koji ne može a da ne privuče spekulativan duh, proizlazi u prvome redu iz činjenice, da je fizikalno razprostiranje, difuzija, nalik na spomenutu pojavu. Ali ako se vratimo izkonskom predmetu našeg umovanja (a to su ljudi, ne molekule), ova će se sličnost naglo prometnuti u duboku različnost.

Kaplja vina, koja je pala u vodu jedva će je obojiti: ima tendenciju da nestane u ružičastoj pari. To je fizikalna činjenica. No predpostavite, da neko vrieme nakon tog razplinuća i povratka bistrine, ugledamo ovdje ondje u posudi, koja je izpunjena naoko čistom

vodom, kapljice tamnog i čistog vina. Kojeg li iznenađenja!

Ta pojava, koja podsjeća na svatbu u Kani nije nemoguća u družtveno-intelektualnoj fizici. Onda se govori o geniju, koji nije »razprostranjen«, nego zgusnut, poput onih kapljica vina.

*

Čas prije smo promatrali čudnu vagu, koja se kretala u smjeru, koji je protivan težini. Sada smo pak vidjeli tekući sustav, koji, rekbi spontano, ide od homogenoga heterogenome, od intimne smjese striktnoj diobi i razcjepu... Ovakove paradoksne slike pružaju najprikladniju predočbu o činbeniku, koji — u svjetskom zbivanju — zovu nekih pet do deset tisuća godina Duhom.

*

No europski Duh — ili bar ono, što je u njemu najdragocjenije — može li se Duh podpuno »raztopiti«, što će reći razširiti, razprostraniti? Treba li pojavu eksploatacije svieta, pojavu izjednačenja tehnike, pojavu vladavine puka... shvatiti kao konačnu i neopozivu odluku sudbine, i predviđati *capitis deminutio* Europe? Ili nam preostaje nešto slobode, da bi se oduprli ovoj uroti stvari?

Možda ćemo, tražeći ovu slobodu, stvoriti je.

André Gide:

BUDUĆNOST EUROPE

DA MI JE poučavati kakovo diete u zemljopisu, uzeo bih kao polaznu točku njegov vrt. Tako je činio, ako se ne varam, Rousseau, uzimajući za izhodište svojih razmatranja prostor, koji Emile može prevaliti; dokle dosiže njegov pogled. Pri tom je nastojao potaći njegovu znatiželju, da bi se diete potaklo na zanimanje za ono, što pogledom ne može doseći.

U drugu bih ruku budno pazio, da diete ne precieni važnost maloga vrta, koji nam je poslužio kao izhodište. Zarana bih ga stao upoznavati, da je maleni komadić zemlje, na kojem raste povrće i cvieće, neznatan dio kraja, u kom se nalazi, a taj kraj neznatan dio Francuzke, kao što je i sama Francuzka neznatan dio zemaljske kugle, koju bi često spominjao svome učeniku, kako bi se ova slika duboko usjekla u njegovu pamet.

Ne bih mu prerano odkrio, da je sama kugla zemaljska jedva zamjetljiva točka u prostoru, kako ga ne bi obezhrabrio. Na takova razmatranja naveo bih njegov duh tek pošto bih ga uvjerio, da pitanja veličine nemaju, s obzirom na duh, nikakove važnosti. Ne bih ga pokušao razuvjeriti, ako bi pomislio, da su i nama svima potrebni golemi prostori, da budemo ono, što jesmo; da je i najmanja duševna pojava bezkonačna kao i svemir, jer mora, prolazeći kroz nas, prevaliti neizmjerne udaljenosti. Da bi naš sviet zadržao svoju ravnotežu, potrebno je silno množtvo drugih svjetova,

koji usklađuju njegov ritam, ublažuju njegovu ćud, upravljajući njegovom plimom i osjekom. A konačno bih svoga učenika upozorio, da sretna razdioba između kopna i mora, udaljenost od sunca i koješta drugo pogoduje našoj Europi više nego drugim kontinentima... Da li da ga pustim, da misli, kako u toj Europi Francuzka zaprema povlašteno mjesto? Možda; no onda bih mu utuvio, da mora od sebe samoga zahtievati mnogo, jer povlašteni imaju više dužnosti. Govoreći mu o Grčkoj i o Italiji, ne bih propustio da ga upozorim, kako je našu zemlju pokrivao gusti mrak, dok je antikni sviet bio obavit divnom svjetlošću. Naveo bih ga da prizna, kako mi Francuzi nismo jedini baštinici ovoga sjaja i ove slave; da shvati, kako su se u prošlosti kulturna žarišta polako pomicala, pa se i ubuduće mogu pomaknuti. Da su se ta žarišta proširila, pa kada danas govorimo o zapadnjačkoj kulturi, ne smijemo pri tom pomišljati na ovu ili onu zemlju, nego na čitavu Europu.

Moje se pokoljenje nije mnogo kretalo; ljudi su slabo poznavali strane zemlje, a to im neznanje nije smetalo, nego su, štaviše, bili spremni, da se njime podiče. Članovi mojeg naraštaja odviše su lako vjerovali, da ono, što ne znaju, i onako ne vriedi da se upozna, nalazeći u tom neznanju i neko jamstvo nadmoćnosti, što li! Čini mi se, da je novo pokoljenje znatiželjnije: ne podcjenjuje radost i korist pustolovnog života; ne osjeća se sitim svega, a da nije okusilo ništa. Novi je naraštaj shvatio sudbinu Lotove žene: zna, da čovjek, koji neprestano gleda unatrag, ne mogavši odkinuti pogleda od svoje zemlje i od svojih mrtvih (kako bi rekao Barrès), postaje kip od soli. Ono, što ljudi traže u predaji i proučavanju prošlosti, jest polet...

Pa ako, na koncu konca, ovo pokoljenje nije onakovo, kakovim ga zamišljam, ja bih želio da bude takovo. Smatram težkom zabludom, kad netko vjeruje,

da poznaje svoju zemlju, ako ne poznaje ostale. Što se mene tiče, ja sam u stranom svietu najbolje shvatio i najviše volio svoju Francuzku. Ne može čovjek suditi o nekoj stvari bez stanovite udaljenosti; zato se i valja razstati od onoga, što bi htjeli upoznati.

Da zapadnjak upozna Europu, bilo bi najbolje, da ode u Kinu. Kako do danas nisam dospio otići u Kinu, rado sam prihvatio priliku, koju mi je pružio, prije dvie godine, Arthur Fontaine, pozivajući me da večeram s jednim Kinezom. Ovaj je pripadnik Nebeskog Carstva bio bivši ministar unutarnjih poslova ili financija, a boravio je u Europi već nekoliko mjeseci. Putovao je, kako bi se obaviestio i poučio. I on je zacielo držao potrebnim, da se udalji od svoje zemlje, da bi mogao izpravnije o njoj suditi.

Na večeru, koja je priređena u njegovu počast, stigao je s velikim zakašnjenjem. Ovo se zakašnjenje objasnilo, kad smo stali jesti: jedva bi okusio ponuđena jela vršcima usana, pretvarajući se uljudno kao da jede. Očito se nije pouzdavao u europsku kuhinju, pa se nahranio prije večere. Bio je vrlo upućen u zapadnu kulturu, ali nije govorio francuzki, a nikada nije izlazio bez svoga tumača. Ovaj tumač, također Kinez, izgledao je vrlo mlad: kao da nije navršio dvadesetu, a premašio je možda četrdesetu. U Kini se polagano stari.

Bivši se ministar htio razpitati o francuzkoj književnosti, pa su me zato i posjeli na počastno mjesto između njega i njegova tumača.

Preslušavanje je započelo već kod juhe. Bilo mi je izvanredno neprijatno, jer su uzvanici bili brojni, a kako su svi uljudno zašutjeli, slušajući Kinezova pitanja, čuli su se i moji odgovori. Pri svakom pitanju okrenuo bih se najprije gospodinu ministru, koji se smješkao, a onda tumaču, koji se također smješkao. Odgovarao sam bilo šta, smješkajući se najprije tu-

maču, a onda ministru, kad bi moj odgovor stigao do njega. Bilo je to vrlo dugotrajno i vrlo nespretno. Nastojeći da ne kažem ništa, što se ne bi moglo lako prevesti, odgovarao sam jednostavno i kazivao obće poznate stvari. Ipak ministar nije propuštao nijednu priliku, da mi — prije nego što će postaviti novo pitanje — saobći putem tumača, kako je očaran mojom dovitljivošću. Ova me učtivost sasvim dotukla. Saznao sam, da Kinu uvelike zanima, što ja mislim o možebitnim odrazima ratnog zbivanja u pripovjedačkoj literaturi, lirici i likovnim umjetnostima... Osjetio sam, da sam izgubljen, ako ne priеđem u ofenzivu i nasumce, prekinuvši redoslied pitanja, zamolim tumača, da kaže na kinezkom jeziku, da bih živo želio posjetiti Kinu. (Bila je to živa istina, Kina me uviek privlačila. Značajna Hovelaqueova knjiga, koju sam poslije pročitao, još je podjarila ovu želju). Tumač je izrazio moju misao, a ministar se ljubazno nasmiešio i nešto kratko odsjekao, što je tumač protumačio rekavši:

— Požurite se.

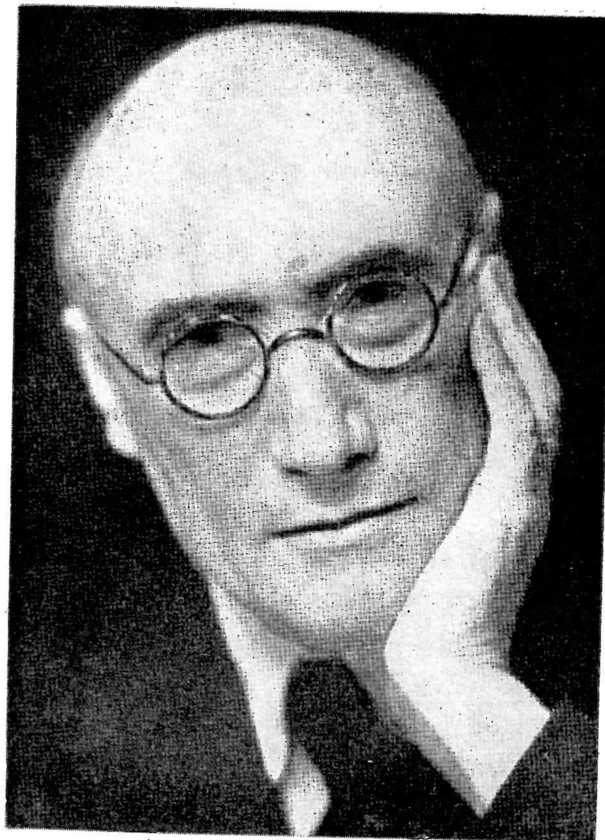
Međutim su ostali gosti, razočarani našom izmjenom misli, stali razgovarati među sobom, a držim, da je ministru odlanulo kao i meni odkako nas nisu više slušali. Naš je razgovor oživio.

— Kina proživljuje revoluciju, opet će ministar, njezino se lice mienja tako brzo, da nije daleko čas, kad putnik ne će pronaći ni traga negdašnjim njenim vrjednotama.

Mene je zanimalo, da li je revolucionarni pokret u Kini popraćen kakvom vjerskom reformom; je li takva reforma predhodila revoluciji ili je posljedica prevrata?

Ministar se izpričao, rekavši, da nije razumio pitanje.

— Kinez, rekao je on, živi prema stanovitoj etici, ali nije zapravo nikada posjedovao neku religiju. Njega ne muči nikakova mistična potreba.

ANDRÉ GIDE

— Da li je ova revolucija, pitao sam ja, rođena spontano ili držite, da je unesena izvana?

— Izvana, glasio je odgovor. Mlada Kina, koja se vrpolji, buni i kida sa sebe pelene prošlosti, probuđena je zapadnjačkim idejama.

— To sam i mislio, rekoh.

No kako se moj subesjednik neprestano smješkao, pomislio sam, da mu je drago, što se njegova zemlja ovako probudila. Brzo me razuvjerio.

— Ne, nikako. Nisam ja od onih, koji priželjkuju promjenu. Po mome mišljenju, ništa ne može nadoknaditi vrjednote, koje će doskora propasti. No što da se radi? I čemu da očajavamo? Vaš je zapadni sviet posijao sjeme, koje je kod nas proklijalo. Naročito su tri vaša autora djelovala na naše intelektualce: Dostojevskij, Ibsen i Shaw.

Začudio sam se: Dostojevskij, hajde nekako, on je za nas, krajnje zapadnjake i onako napola Azijat. Ali Ibsen?... A Bernard Shaw? Ne napada li on uredbe, koje su specifično zapadnjačke... Što se to tiče Kineza.

— Njima nije važno što razara, glasio je odgovor, nego činjenica da razara. Mlada Kina cieni i poštuje njegovo pomanjkanje poštovanja.

Upitao sam ministra, što ga je najviše frapiralo tečajem njegovih putovanja. A on mi je odgovorio, da mu se čini, da smo mi, Europljani, upućeni u sve znanosti i vještine, tek što ne znamo jednu, najobičniju: biti sretan. Nigdje nije vidio toliko umornih, turobnih i zabrinutih lica kao u Europi.

Slušajući te rieči divio sam se njegovu mirnom smiešku; njegov je pogled bio prožet dobroćudnom vedrinom i podsjećao me na neke redovnike, s kojima sam se bio nekoć družio u Monte Cassinu. Njegovo lice, kao i njihovo, nije bilo nagrđeno starošću.

— Čovječanstvo, nastavljao je on, može napredovati, a da se pri tom troši, ili spriečiti to »trošenje«, odrekavši se napredka. Kina se do nedavna trudila poput

drevnoga Egipta, da nadvlada vrieme, da mu ne popusti...
Stao mi je opisivati, kako je njegova zemlja provela stoljeća i stoljeća u voljkom driemežu u sjeni svetoga zida, preko kojega nisu dopirali moderni izumi i od-krića, ali ni muke, ni težnje, ni pretjerane ambicije, koje daje obilježje modernom čovjeku. Tražeći svoju sreću u normi, svaki je Kinez nastojao, da se stopi s gomilom, da se ne odvoji od cjeline, kao što je nastojao, da se sadašnjost ne odvoji od prošolsti.
— Ne čudi me, nastavio je bivši ministar, što je vama, zapadnjacima, život draži od našega polusna; što volite napredak, a ne ukočenost, stagnaciju. Vaša je kultura uzdigla čovjeka više, no što je itko od nas i mislio, da bi se čovjek mogao uzdignuti (bar mehanički, ako ne drugčije); vama se mogla nametnuti pomisao, da sve to vriedi nekoliko bora... No čudim se nečemu drugom: vaša religija, ona, koju izpoviedate, katolička, krćanska, uči vas baš protivno. Nije li Krist kazivao, da se sreća postizava odricanjem? Odricanjem od onoga, čime se najviše dičite i što vam zadaje najviše muka... Ovo djetinje stanje, kojem vas je htio privesti, neposredno i stalno zadovoljstvo, koje odatle izvire. poznato je nama Kinezima, ali nije poznato vama. Stanovnici vašeg svieta, pa i oni, koji se smatraju kršćanima, slabo su upoznali ovo duševno stanje.
— Crkva je to shvatila, rekoh, i zato se opire novotarijama i reformama, suprotstavljajući im tradiciju, koju treba štovati; ljubav prema prošlosti.
— Ne čini li vam se, opet će on, da Europa trpi samo zbog toga, što je odabrala kulturu, koja nieče religiju, kojoj se — ta ista Europa — priklonila? Kakovim majstorijama usklađujete jedno i drugo? No zapravo ništa vi ne usklađujete. Živite u kompromisu. I crkva sama mora popuštati, da ne bi izgubila dodir s vjernicima i vlast; morala je pristati da vodi računa o svakom napredku duha, čime se sve više udaljuje od

čistoga evanđeoskog duha. Kršćanstvo se nije zadovoljilo time, da — poput naših drevnih mudraca — dade svietu određenu etiku, nego je nametnulo svojim sljedbenicima i dogme, u koje treba vjerovati. A razum se mora podvrći vjeri, čime je samo kršćanstvo priznalo taj sukob, stvarajući potrebne preduvjete konflikta. Ako se razum protivi dogmi, a meni se čini, da je tako (jer kad se ne bi protivio, čemu tražiti vjerovanje, gdje dostaje zdrav razum i obično umovanje), Crkva je prisiljena da se razvija zajedno s razumom. Lao-ce, Konfucije i Sakija-muni osigurali su se protiv toga: njihovo je naučanje pristupno razumu, te mu se ne mora protiviti; ne osniva se na stvarima nadprirodnim, a ne ciepa moralni zakon i filozofske zasade. Među nama su stoga najkrepostniji ljudi ujedno i najpametniji, a blaženstvo, koje vi stavljate u nebo, ostvaruje se tako na zemlji samoj.
Mnogo sam putovao, nastaljao je Kinez, vidio sam muslimane i budhiste. A svuda su običaji, uredbe, pa i sama fizionomija družtva bili u skladu s vjerovanjem. Da, svuda osim kod kršćanskih naroda. Njihova im religija veli: »Radšta se uznemirujete?« Nauča ih, da ne valja na zemlji ništa posjedovati, da valja pomagati jedan drugome, voliti se međusobom, zadovoljiti se s onim, što ti je Bog dao i pružiti desni obraz, ako nas je netko udario u lievi. I baš je ta religija oblikovala narode, koji se odlikuju nemirom, bogatstvom, naobrazbom, kulturom (sve sami oblici bogatstva!), dovitljivošću, marljivošću, izumiteljstvom, lukavošću, poduzetnim duhom i buntovnim sklonostima, narode svadljive, koji se neprestano nadimlju, koji bi se htjeli još više osiliti i postati veći nego što jesu. Najviše su osjetljivi na ono, što zovete čašću, a kosi se radikalno s praštanjem i odricanjem... Priznat ćete zacielo, da je to čudna stvar; da se tu krije neki nesporazumak, neka varka ili obmana, neki nesklad, koji vas gura u propast.
Trebalo je nešto odgovoriti.

— Držim, da nazrievam, rekoh, skroviti razlog ovoga nesklada, koji se vas tako duboko doima, dok smo mi toliko navikli, da se kod nas tome nitko više ne čudi. Kršćanska religija (katolička za mrvu manje od protestantske) velika je škola individualizma, a možda i najbolja škola individualizma, koju je čovjek izumio do dana današnjega.
Osjećao sam, da bi trebalo tu misao malo razraditi, no srećom mi nije dao vremena:
— Da, nadovezao je smjesta pomirljivim tonom, to je vaša značajka, glavno obilježje europskih naroda. U nas ličnost teži za tim, da bi se stopila s masom, dok se u vas teži za tim, da bi se oblikovale ličnosti.
Bili smo ustali od stola. I dok je moj Kinez odbijao crnu kavu, kušao sam se sjetiti rieči, što ih Montesquieu pridaje Eukratu u njegovu dialogu sa Sulom.
— Ličnosti, ličnosti... Da: »Njihova je proizvodnja odviše skupa!« Da, to je ono: skupa je ta proizvodnja, skupa, a žalostna ova komedija, koja se prikazuje na pozornici zapadnog svieta, mogla bi se nazvati »U potrazi za ličnim vrjednotama ili Žrtvovanje sreće.«
Dobro je to Kinez uočio: čitav naš zapadni sviet mogao bi se uzporediti s »onim, kojemu je srdce podieljeno«, kako veli Sveto pismo, a »nestalan je na svim svojim putovima.« Nelagodno se osjećamo, jer nas religija i kultura vuku u protivnom pravcu, a pošli ovamo ili onamo, nikad ne ćemo postići nešto podpuno, čisto i neokrnjeno. Ne ćemo se odreći jedne ili druge sile, koja nama pokreće, pa smo od Europe načinili poprište laži i kompromisa. U jednu ruku kultura, ma kako bila protivna evanđelju, nije mogla zaniekati religiju ili je odbaciti iz svoga krila. Naprotiv. Kultura štuje religiju, a ovo je štovanje plod njezinih nevjera. U drugu ruku religija, prosvjedujući protiv ovih nevjera, rado se njima koristi; prosvjeduje protiv kulture, ali se ne usuđuje biti dosljedna. A kako se ne suprotstavlja kulturi, pušta, da je ova odvodi vanredno daleko od njezinog izhodišta, što će

reći od evanđelja. I napokn, mjesto da prepusti Caru što je carevo i sačuva Bogu što je božje, kako je učio Isus Krist, znala se ona složiti s Carem i stupiti u njegovu službu. Vidjeli smo nakazne plodove ovoga brakolomnog saveza: vidjeli smo narode Europe, gdje se sukobljuju i ubijaju u ime istoga Boga, u ime Krista, koji je rekao: »Stavi mač svoj natrag u korice«; rekao onome, koji je također bio trgnuo mač da obrani Njega...
Sve sam te misli zardžao radije za se, nego da ih kazujem jednom Kinezu. Pa kad me zapitao, što ja mislim o Europi, odgovorio sam bez okljevanja, da mislim o Europi mnogo dobra.
A sada, kad ste me vi pritisli, dragi moj de Traz, što da vam kažem? Da vjerujem, da prisustvujemo koncu jednoga svieta, jedne kulture i civilizacije; da ništa više nije izvan diskusije i da se konzervativne stranke varaju, ako misle, da se budućnost može strpati u nekdašnje uredbe, jer stari oblici ne mogu biti prikladni za mlade snage.
Pitate me, što će biti sutrašnja Europa? Primate odgovore iz različitih zemalja. Ipak držim, da će se u nekim točkama vaši dopisnici složiti. Napose u onoj: da nijedna zemlja Europe ne može težiti za istinskim napredkom svoje vlastite kulture, ako se bude izolirala i odrekla suradnje ostalih zemalja. Ma kako gledali taj problem: s političkog, gospodarskog, industrijskog stanovišta, čitava Europa srnut će u propast, ako svaka europska zemlja bude pomišljala samo na svoj spas, ne vodeći računa o drugima.
No nemojte zaboraviti, da razpolažete s odgovorima nekolicine dopisnika, koje ste — povrh toga — pomno probrali: možda ste se pri tom izboru rukovodili i predosjećajem, kakovi će biti njihovi odgovori. U stvari, pitanje Europe zaokuplja malo duhove ili, bolje rečeno, zaokuplja malen broj duhova. Osjećaj zajedničkog interesa budi se tek u času, kad se pojavila zajednička opasnost, a dosada osjećaj opasnosti nije europske na-

rode zbližavao nego ih je naprotiv odvajao. Ljudi su na to navikli i težko privikavaju na pomisao, da je »stečaj«, u koji srljamo, zajednička pogibelj.

Istinski duh Evrope protivi se izolacionističkoj nadutosti nacionalizma, ali se protivi i gubitku nacionalne osobnosti, koja smeta internacionalizmu. Rekao sam to više puta, a tvrdim to ja odavna: što je čovjek »pojedinačniji«, to služi bolje obćenitosti i njezinim interesima. A to vriedi i za zemlje i za pojedince. Ipak ovu istinu treba podkrepiti jednom drugom, koja glasi: čovjek sebe nalazi, kad se sebe odriče.

Da li ova posljednja istina vriedi i za države? Na to je težko odgovoriti, dok politika gospoduje etikom, koja joj je podvrgnuta. Reći ću ,istini za volju, da me politička pitanja manje zanimaju: čini mi se, da su manje važna od moralnih. Držim, da se većina političkih i socialnih pitanja svodi na pitanje morala. Pa kada se danas zgražamo nad ovom ili onom pojavom, žaleći da je ovako, a ne onako, trebalo bi kritizirati čovjeka, a ne uredbe, jer bi ponajprije i nadasve trebalo reformirati čovjeka.

Georges Duhamel:

SRDAČNA GEOGRAFIJA EUROPE

DA NE BUDE prigovora morao bih možda ovu geografiju, koju proglašujem srdačnom, proglasiti bez okolišanja i pjesničkom, čuvstvenom, hirovitom, izhitrenom i priznati, da je, ako ne pristrana, a ono bar jednostrana. Kako želite. No spreman sam uztrajati u tvrdnji, da je »geografija«; a kako geografija hoće da bude fizička, politička, matematička, historijska, astronomska... ništa ne brani da se očituje srdačnom, ako ne s drugog razloga, a ono, da ne bude uviek isti epitet i da nastavak bude kićen.

Rodio sam se u jednoj ulici XIII. kotara pokraj Talijanskog trga. Ova je parizka četvrt bez privlačivosti, ali podsjeća nekako na prostor, široke drumove, daleka putovanja.

Moj otac (o kojemu ću morati da pričam onog dana, kada se budem odlučio pisati pustolovne romane), moj otac nije volio mirovati na jednome mjestu. Obiteljska mu legenda pripisuje ništa manje nego četrdeset seoba, a mi velimo uviek četrdeset i jedna, da ne bi koju seobu (ma kako bila neznatna) zaboravili. I onda, nije zgodno, da brojka bude odviše okrugla, jer bi mogao tkogod pomisliti, da je to bajoslovno napuhivanje.

Uzprkos tolikih selenja prilično sam brzo spoznao, da je moja domovina u onome dielu Pariza, koji eliptično zovu »lievom obalom«. Ovamo bi se navraćali nakon kakvog izleta u Normandiju ili Nivernais, da ponovno

razapnemo šatore u starome kraju. Ugledavši kroz okno kočije nehajne valove, ja bih, na svoj način, uzdahnuo *Thalassa!* Pa ako i nisam govorio grčki, bilo je jasno, da mi je odlanulo. Vraćao bih se ovamo kao u rodno gniezdo, a budući da je »lieva obala« bila po mom shvaćanju odviše prostrana i mutna, pozdravio sam i stao veličati brdo Svete Genoveve kao užu domovinu, svoj pravi zavičaj.
Moj se otac rodio u pokrajini Ile-de-France u predjelu Mantoisa. Ostao je povezan s rodnim krajem ne toliko zbog rodbine, koliko zbog nekih tvrdokornih uspomena, pa i nekih razmirica i svađa, jer ljubav prema rođenoj grudi crpe hranu odasvud. Dao je čak sagraditi prostranu grobnicu, kud ćemo i mi svi, kad na nas dođe red, ako ne poginemo u dalekim katastrofama. Bilo kako mu drago, u Septeuilu (tako se zvalo otčevo rodno mjesto) provodili smo praznike, koji su se znali i oduljiti, godinu dana pa i više. Selo se smjestilo u uzkoj zelenoj udolini; tu sam se prisno sprijateljio s drvećem, godišnjim dobima, mirisom žive zemlje, okusivši svakojake zanose i strasti. Ovaj me krajolik obdario prvim i najsnažnijim slikama vanjskoga svieta. Nema sumnje: domovina je mjesto, gdje smo proveli djetinjstvo, osjetili prve emocije, podnieli prve radosti, izkusili prve nedaće. Tu sam, došavši u godine, odabrao našu ladanjsku kućicu. Tu mi rad nije muka, nego užitak. Ile-de-France moje je dobro, moja osobna svojina, moja zemlja. Tu primam ili podnosim nekoliko milijuna gostiju, s kojima dielim svoje imanje, budući da sam od prirode jako gostoljubiv.

Kako je trajna ova dječja domovina! Kako mnogo od čovjeka traži! Kako ga drži! A ipak, noge se oduljile, prsa proširila, a u dječaku klija i raste čudesna želja da udahne druge prostore, da pođe onamo, odakle dolazi vjetar. A mama, nježna mama, koja bi htjela zadržati svoje pilence kraj sebe, ne shvaća ovu težnju, koja svakim danom biva jača. Ne shvaća neodoljivu

GEORGES DUHAMEL

i gotovo bolnu potrebu mladoga čovjeka, koji bi da hoda i hoda, dok ne obađe čitav sviet, naše kraljevstvo. Koraci, bezbrojni koraci!
Kako je Francuzka poželjna i raznolika! A kako je težko pristupačna siromašku! Šta siromah? Ako i nemamo novaca, nismo li bogati prijateljima? Jedno vjerno prijateljstvo i Auvergna otvara svoje dveri. Auvergna je divna! Dodat ćemo ovu pokrajinu našoj domaji, miris razcvale žutilovke. Drugo prijateljstvo, novo novcato, i eto Languedoc za vrieme berbe. Rujansko je sunce pripeklo na ceste, sela su umazana moštom, a dvorišta krcata punim kacama. Oh, kao da je to bilo juče! Hajde dakle da prisvojimo i Languedoc. Prošla je godina dana: jedno silno prijateljstvo, zanosno i pomalo tužno, eto Vogezâ. A onda Franche-Comté. Hoće li sve francuzke pokrajine prići dječaku u vidu prijateljstva, kao stari znanci? Dabome da hoće. No mi ćemo to saznati poslije. Sada naši anali bilježe nepredviđen događaj, a sjajni se inventar prekida. Vogezi! Ova je crta nevidljiva, a ipak stvarnija od zida; crta, koja se provlači između žita i staračaca, crta obilježena vrlo opipljivim kockama od kamena, koji se nižu u stanovitim razmacima. A na kamenim kockama neki iniciali... Granica. Djetinjasto veselje dotaći prvi put granicu, preskočiti je skokom, šmugnuti na drugu stranu.
Granica! Je li moguće? Naši su predci nastavali zemlju, koja je bila tako velika, da je trebalo izmučiti koju tu spregu i provoditi noći i dane u drndavoj kočiji, da bi se domogli granice. Da li se tkanje Francuzke smežuralo i skupilo kao ona koža od šagrena, o kojoj priča Balzac? Mi mladi Francuzi u osvitu dvadesetog stoljeća nastavamo zemlju, koja je malena. Raznolika je ta zemlja, fino se u njoj živi, puna je ugoda i zanimljivosti: prijatne ravnice, mrke planine, četiri mora (kao četiri svečane haljine), paome i smreke, kolibe i tvornice, sočni travnjaci, iz kojih se ciedi mlieko i tvorničke kotline, koje su otrovane ugljenom,

tisuće gradova, koji su krcati uspomenama poput starih obiteljskih ormara. Da, naša je Francuzka najraznoličnija zemlja svieta, ali je ipak malena. Malena! Ako se čestito zaletimo, ako prejako skočimo podbodeni mladošću (ta jedva smo navršili dvadesetu), eto nas odjednom onkraj državne granice. Željezni bik (kako je lirsko-stidljivi de Vigny nazvao željeznicu) stvara čudesa, preobrazivši lice zemlje. A kakva će tek čudesa stvoriti sutradan auto, koji je smioniji od željeznice i nekako individualan... Auto, koji sve umanjuje, te ćemo ostati jednoga dana osupnuti, vidjevši kako je naša domovina sićušna. Mladiću, nemojte se tako jako pružati, gurnut ćete Belgiju. Ne skačite tako lakoumno, spotaknut ćete se o Švicarsku. Ne bacajte svoju loptu tako snažno i nepromišljeno, odbit će se u Njemačku. Europa nije više negdje daleko: tu je.
Tako misli mladac, koji veže svoju naprtnjaču, hvata putnički štap i traži po prvi put kroz sniežne visove i morene stazu, koja vodi u legendarnu Italiju.
A Francuzka? Inventar, istina, nije dovršen, ali ima danâ! Francuzka je na dohvat ruke, ne će nikuda pobjeći. Ima čovjek svoj dom. I kruha, kad ogladni. I voća, da utaži žedj. Krenuo je laka srdca europskim drumovima.

Sjajna Europa! Europa zdrava i jasna! Da, ali nalik na liepo stvorenje, koje se zadovoljno ogledava u zrcalu, a nosi u sebi klicu zloćudne bolesti. Zagrmio bubanj 14-te i naša je europska idila pogažena i popljuvana. Sve je odjednom postalo dvojbeno i sam oblik i kretanje zagonetne kugle zemaljske. A dvojbene su i zviezde, koje vječno padaju u silnim prostorima, koji se ne daju zamisliti. Tko da pita i za našu jadnu Europu?
Nije lako živjeti u doba, kad sve ideje odjednom pomahnitaju, kad se sve doktrine stanu propinjati kao poplašen konj. Kada se svi spomenici ruše, a Večer

se uzaman trudi, da pridigne ono, što je razorilo Jutro. Nije lako živjeti, ako čovjek ima pošteno srdce i zdravu pamet.
U toj polaganoj katastrofi i ja igram svoju ulogu. Poput tolikih drugih imam i ja svoju zadaću, svoje breme, svoju tugu. No težki dani i težke noći (kada ti je da skapaš od umora), nisu ništa, ako ih uzporedimo s onim, što nas u potaji muči. A muči nas pitanje: kako da svietu, koji se razpada u komade, vratimo nekdašnje jedinstvo, neki poredak? Kako da pronađemo neko pravilo i zakon, kojim bi utišali ovu bunu. Ta nije li se pobunilo sve, što nam se činilo sigurno, zajamčeno, stalno?
No ja se nisam pomirio s takvom sudbinom, jok! Ne ću da prezrem sviet, niti da manje volim narod, s kojim sam odavna sklopio savez. Nisam se odrekao svoje velike ni male domovine. Ni svoga dobra, ni svojih snova. Godinama sam se kinjio i mučio, da ne oblikujem misli, koje ne bih mogao opravdati pred ljudima, koji budu živjeli u mirnijim vremenima. Obuhvativši pogledom ovu poviest svoga života, skupit ću ujedno sve, što sam izkusio, riečima: ako su neki ljudi moje dobe mogli zaslužiti bar u tajnosti duše svoje častni naslov građanina svieta, oni su to postigli naporima, kakove sam Goethe ne bi mogao zamisliti.

Tek što je mir, fantom mira, pridigao na garištu glavu i zakoraknuo među grobovima, evo me gdje se opet krećem europskim cestama.
Prošlo je vrieme putne torbe, okovanog štapa i brdskih cipela. Jesam li manje čio, manje veseo? Možda. Uspomene me težko pritisle. I brige. Otežao sam uspomenama i nadom.
Miguel de Unamuno mi je kazao jednoga dana: »Sasvim mladi ljudi ne znaju pravo, što je nada. Da bi se čovjek mogao mnogo nadati, mora mnogo pamtiti.« Iznenadila me ova izjava, a sad me progoni i progonit će me svim putovima opustošene Europe.

Zbogom polagane šetnje livadama i šumama: mala je Europa ipak prevelika. A gledajući je ovakvu krvavu i blatnu, izmučenu mržnjom i pakošću, čovjek ne može, a da se ne razžali. Kao što je nekad poticala divljenje, tako sada pobuđuje sućut. Na put dakle! Kažu mi: »Rado dakle putujete?« Zar to znači putovati? Nije li to isto što živjeti, izpuniti svoje određenje? Hoću znati, shvatiti. Htio bih iznova uzljubiti okrutnu ovu i ludu Europu; ovaj sviet, koji se trza u grčevima. Nisam političko sanjalo, ni utopist na izbornoj skupštini. Ne ću žrtvovati tlapnjama život, koji je već napola (pa i više) utrošen. No kao liečnik, koji se tisuću puta sreo sa smrću, pa shvaća njezine znakove, mogu uztvrditi pod sigurno, da će uskoro velike pogibli stvoriti ili raztvoriti Europu, te nema druge: ili će se Europa izjasniti ili će morati da propadne.
Da iztražim, odredim i omjerim svoju Europu ne mogu, zaista, čekati dok diplomati razmrse svoje klupko i dokrajče ovu šahovsku igru. Ili dok trgovci po stoti put obnove i ponište svoje ugovore. Nemam li svoj zadatak, svoje djelo, bez čega je ostalo sjena i dim? Neka se najprije pokaže, da je Europa moguća; Europa kao duhovna zajednica!
I ja idem od grada do grada, od granice do granice, od naroda do naroda, čas veseo, a čas razočaran. Jednom u tajnosti svoga srdca zborim Europi pogrebno slovo, drugi put veličan njezino ozdravljenje i slavu.

Ovoj sam potrazi posvetio veliki dio svojih dana. Snage i vjere. Nisam sa svojih putovanja donio kući dokumente, slike, grafikone, nego pregršt bilježaka, koje su nalik na pjesmotvore.
Trudio sam se, usrdno trudio, da zavolim razna lica ove smušene i zbrkane Europe, a moj je trud gotovo uviek urodio plodom. Nekdašnja je idila mrtav miomiris: nova je Europa težko bolestna, a putnik, koji se ne zadovoljava površnim osmiesima, hoda sveudilj

uz rubove ponora, spotiče se o grobove, prigrijava pepeo. Pa ako velim, da je moj trud urodio plodom, hoću time kazati ovo: ogledavajući izbližega zavađenu braću ne može čovjek a da ne odkrije njihovu sličnost; da ne vidi spone, koje su jače od njihovih dramatskih razmirica. Vidi čovjek, da je obiteljsko dobro stradalo, istina, u obćoj gužvi, ali nije propalo. Obiteljsko dobro, dragocjena otčevina, zajednička kultura.

Za vrieme rata liečio sam vojnika, koji je — kada su bolovi bili najžešći — pjevao, što ga je grlo nosilo, da zatomi bol i prevari suze. Ugledajući se u tog ranjenika, sastavi sam usred rata pjesme radosti, a bilo mi je da svisnem od očaja. Tako se i danas dajem na to, da slavim Europu u trenutku, kad se raztvaraju stare rane, a ljudi zanose mišlju, kako će dati maha pizmi i zlobi, koja ih guši.

Poznajem europske gradove, koji su sjajne citadele duha, a ne možeš na njih misliti, a da ne osjetiš radostnu zahvalnost. Poznajem zvučne doline, kojima hodaš kao avenijama zapadnjačkog uma. Posute su spomenicima, kojima nitko pametan ne može odreći poštovanje. Poznajem sunčane zalive i drage, čija svjetlost objašnjava helenski genij i potiče nas, da ga zavolimo. Poznajem na Baltiku otoke čiste i mudre, te vjeruješ, da bi u toj djevičanskoj šutnji mogao zateći tajnu skladnoga života. Poznajem mnoge stvari, mnoge ljude, mnoge krajolike. No dosegnuvši četrdeset i šestu godinu života moram priznati, da ne bih mogao izvan Francuzke dugo živjeti. Potiho priznajem, da bi samo progonstvo bilo za me isto što i smrtna osuda. Dosta sam putovao, a svako sam putovanje poduzeo s toliko zanosa, žara i pouzdanja, da bih danas mogao priznati, kako sam povezan s rodnom grudom. Srastao sam s rodnim krajem poput biljke i ne mogu se dosta nadiviti srdcima, koja kucaju bilo gdje jednakim ritmom. Znam dobro i pre-

dobro, da moje srdce nije takovo. Toga se ne stidim, ali se time ni ne ponosim: tako je, pa eto.
Kod kuće se tako reći poznajem, ili mi se bar čini, da se poznajem. U svom domu, vrtu, među ljudima, koji govore moj materinski jezik, diele neke od mojih nada, neke od mojih tegoba, pa ih smatram svojim najbližim bližnjima. U stranim sam gomilama morao tragati za sobom, pribirati se u raztvornoj samoći, osmatrati pod nesmiljenim suncem. Kušnje su to, koje nije lako preturiti, a imaš i radšta da se čudiš.
Sto put sam se udaljio od Francuzke. Znao sam je iznutra, gledao sam je izvana i izdaleka,, s iztoka i sa zapada, sa sjevera i s juga, u punome svietlu, protiv svjetlosti, u cik zore. Ono, što sam kadkad vidio nije ni bila Francuzka, nego njezin obraz, njezina slika u stranome pogledu, bio to pogled prijatelja ili neprijatelja. Tako sam napokon shvatio jedno: ako mi je dano da kao pjesnik uradim štogod za Europu, morat ću postupati kao Francuz. Ne samo da će mi u tome slučaju djelo moje biti draže, nego će samo tako biti moguće. Da bih se u tim razmatranjima dovinuo potrebne vedrine, mroam kazati, proširivši poznate Goetheove rieči: Francuz-građanin svieta.
(Želio bih samo, da se našim potomcima ovakove razpre učine ništave i djetinjaste, premda razdirale pokoljenje ljudi, koje je brižno nastojalo spoznati, što mu je dužnost.)

Shvaćam čovjeka, koji sniva o svietu, zavalivši se na prašni divan, odakle odbija guste dimove. Još bolje shvaćam čovjeka, koji voli na licu mjesta provjeriti tvrdnje geografâ. Zato sam i prevalio velik put i upoznao mnoge zemlje. Utrošio sam mnogo sebe, da bih se naužio stranoga svieta i njegovih vrlina. Radostnog li izdatka! Obogatio sam se trošeći.
Uviek sam se s putovanja vraćao sretan, što sam bio na putu i ne manje sretan, što sam opet kod kuće. Nisu me smetali agresivni carinici, nečisti kolodvori, nepažljivi činovnici. A sreća, koju bih pri povratku osjetio, nije bila sliepa ili popustljiva, nego čista i bistra, pa i borbena. Nisam se vraćao rezigniran, nego uporan, nepopustljiv. Jedanput, jedan jedini put vratio sam se kući s osjećajem, da nisam, što no rieč, lagodno disao. Ne što bi me u stranoj kući dušmanski dočekali, nego naprosto zato, što su među tim ljudima moje najteže i davne tjeskobe (one, koje su najdublje ukorienjene) poprimile odjednom obličje i grdno se nakostrušile, da me podišla jeza.
Jedanput sam izkrcavši se iz transatlantika na normanski pločnik nedvoumno osjetio, da mi putovanje nije bilo drago; da mi nije draga velika zemlja, odakle se vraćam. Učinilo mi se, štaviše, da manje volim i rodnu Francuzku. Bolna bilanca! Bilo je to 1928., početkom zime, na mom povratku iz Amerike. Promatrajući Sjedinjene Države, nisam se mogao oteti nekom tjeskobnom čuvstvu, a došavši kući učini mi se Francuzka, ne ću kazati prljava (tko kaže da su američki gradovi čisti?), nego nekako tiesna i skučena, škrta i pospana, ukočena, mlitava i mrtva.
Trebalo mi je nekoliko dana, da je opet nađem, nekoliko sedmica, da prevladam osjećaj pakosti, čitava godina, da skupim, izpravim i sredim prigovore, koje sam onda iznio u »Prizorima budućeg života«.

Raznolikost- *varietas!* Sol života, spasiteljice svekolike spoznaje! Raznolikost, vrhovni osmieh Starog svieta, kojemu prieti opasnost! Kako shvaćam pjesnika, koji je tebe, o blieštava rieči odabrao kao nadpis svojim mislima!
U prvi red svih naših zala stavljam letargični nehaj, apatiju, koja ubija volju. Jer da nema tog nehaja i te apatije, kako bi se ljudi (koji su inače vriedni štovanja i ljubavi) pomirili s činjenicom, da raznolikost svakim danom propada i da je njezina smrt skora i neminovna. Ja se ne mogu s time pomiriti. Hoću još veličati sviet, ali sviet »lelijav i raznolik«, sviet sa

sto hiljada lica, sviet sa sto hiljada glasova, od kojih se svaki razabire, od kojih je svaki nešto zasebno, a svaki može da priča (onome, koji ima uši) čudesne zgode nikad nečuvene.

Često sam se opirao napasti, da popustim zemljopisnom determinizmu. Čini se ipak, da kultura, šireći se od iztoka na zapad, gubi neke težnje, da bi se priklonila drugima, te da na pr. vremenitim silama mašinizma pridaje veću važnost. A ta važnost da raste sa zapadnom geografskom duljinom.
Volio bih, da Europa zadrži čvrstu poziciju duha, koju joj nalaže njeno mjesto na zemljovidu. Europa gleda odviše prema zalazu. Neka ostane —između Amerike i Azije — zemljom pažljive ravnoteže, razborite mjere. Neka ostane zemljom, gdje znanost i mudrost može još uviek resiti čovjeka, a ne da jedno izključuje drugo.
Spoznao sam, tečajem svojih putovanja, da u stanovitom stupnju kulture možemo odkriti jedan od najutješljivijih oblika domovine, koji ujedno stavlja na čovjeka najveće zahtjeve. Neka ta kultura bude u cieni i ja ću se osjećati kod kuće, bilo to u Ateni ili Helsingsforsu, Amsterdamu ili Madridu. A gdjegod je gazili ili tek podcjenjivali bit ću stranac, pa bilo to gdje mu drago.
Krenuvši sa svog dragog brežuljka Svete Genoveve u srdcu Pariza, nisam uzalud hodao obilaznim putovima, da bih se vratio na mjesto, odakle sam pošao. Nisam uzalud iznosio svoje brige i tjeskobe, ukrasivši ih raznim digresijama, koje dobrohotni čitatelj može povezati s glavnim sadržajem, ako me hoće sliediti.
Moja je izpoviest gotova, skitnička izpoviest. Olakšana srdca mogu sada pjevati o tuđim domovinama, kad su u neku ruku dio moje velike domaje.

Maxime Leroy:

FILOZOF POKRETLJIVOSTI

Ne može se Saint-Simona mjeriti klasičnom mjerom. Njega manje, no ikojeg drugog čovjeka 19. stoljeća. Ravna crta razuma slomila se na koncu 18. stoljeća, a možda ju je prekinuo već Pascal. U drevno doba, kad je vladala izvjestnost, klasični umjetnici i mislioci teže za onim, što je konačno, stalno, zaključeno; njihova su djela iztesana iz tvrdoga kamena, njihove se crte sieku u pravome kutu.

Rieči trajanje i vječnost imaju u to doba neko značenje. Mi, sinovi novijega doba, poznajemo samo razvitak, evoluciju. Razvija se umjetnost, filozofija, družtvene pojave: veličina je 19. stoljeća u znatiželji i sumnji. Ono zna, da ništa nije konačno. Ne piše poviest, nego priloge poviesti; ima učenjaka, koji vele, da u znanosti najviše ciene neizvjestnost.

Gđa de Staël i Chateaubriand, učenici Jean-Jacquesa, izumljuju strast kao filozofsko-pjesničku temu; Stendhal, Sain-Simon, Balzac, Lamartine pišu brzo, vatreno, predaju se sasvim svome zanosu; svaki trenutak, koji proživljuju, dostajao bi klasičnom duhu za čitavu vječnost. Gurkaju se ti časovi, preskakuju i jure strmoglavo prema budućnosti, za kojom teže bez predaha, premda znaju, da nikada ne će posjedovati. Moderni je duh impresionističan, rado eksperimentira, kinematografski je. Više mu je do njegove metode, nego do sustava, koji bi mu metoda eventualno pružila. Više se uznemiruje zbog sutrašnjice, nego što se ra-

duje sadašnjem času. I zato ideja budućnosti, nepoznata prije 19. stoljeća, izpunja naše duše nemirom, koji je obilježio sva naša djela svojom groznicom.

Gledamo li sviet s klasičnog stanovišta, ne ćemo diljem 19. stoljeća vidjeti no ruševine, budući da klasični duh nadasve cieni arhitektoniku. Sve je, štaviše, pobrkano, promašeno. No gledamo li iste ove pojave kroz romantične naočale, duhom znateželje, koja je oblikovala znanost, hipotezu i sumnju, ukazat će nam se dramsko gibanje, koje se odlikuje posebnom ljepotom i veličinom.

Naš je viek obreo ljepotu pokušaja, plemenitost sumnje, vriednost zemaljskog života; njegov je samostan — laboratorij, a taj je laboratorij u stalnome pokretu. Takove se ljepote izvijaju iz Saint-Simonova života, koji je jedan od njegovih povjestničara nazvao promašenim životom, kao što su neki kritičari uztvrdili, da Stendhal i Balzac loše pišu (svakako lošije, nego oni sami).

Život i djelo Saint-Simona sviđaju nam se upravo zato, što u njima ima pokretljivosti i nesvršenosti; glavna je njihova značajka — iztraživanje, a glavna odlika — čudesno razumievanje specifičnih prilika 19. stoljeća, prilika, koje se u njima ogledaju. U životu i djelu Saint-Simonovu očituje se stalna težnja za onim, što je neodređeno i problematično; volja, koja čovjeku prieči, da se zakukulji u gotov sistem.

Poput Pascala, veliki bi ovaj čovjek mogao reći: »Nikada ne tražimo stvari, nego potragu za stvarima.« Ili poput Claude Bernarda: »Ono, što je poznato, gubi u znanosti privlačivost, dok je nepoznato uviek puno čara.«

Nijedan užitak — napisao je Saint-Simon — ne može se takmiti s osjećajem: biti virtualnom snagom. Vrednija je od djela — mogućnost.

Ljepota gibanja nakon ljepote mirovanja; veličanstvo sumnje, nakon veličanstva vjere.

Divimo se ovom hrabrom, pametnom i strastnom životu; zavidimo čovjeku, koji je — izvršivši djela trajne vriednosti — zaključio svoj zemaljski život uzvišenom agonijom, koja je potrajala tek nekoliko sati. Čovjek, koji je znao umrieti kao mudrac, okružen prijateljima i razpravljajući s njima o budućnosti državnog uređenja; onaj, koji je proricao trajnost svojih ideja u času, kad je njegovo tielo klonulo u strašnim patnjama, taj čovjek nije promašio svoj život, jer takova smrt, tako vedra i plemenita, i gorljiva u svom intelektualnom pouzdanju, ne bi mogla okruniti život, koji i sam ne bi bio sušta vedrina, plemenitost i pouzdanje.

Saint-Simon nije »promašio« život, ako je istina, da vriednost djela (po sudu modernih) nije toliko u tehničkom savršenstvu koliko u pobudi, koju pruža. Ako je istina, da je život liep po svom duhovnom značenju; ako je istina, da je Stendhal još veći od Flauberta...

André Suarès:

AZIJA — SJENA NAD EUROPOM

I.

AZIJA je, zacielo, ime plodne zemlje, kolievka sviju vodâ. Azija je uviek žensko. Zato i uviek treba bogove i fabricira sve bogove. Nježan mitos, nejasan i mračan. Divlji. U najstarijoj se bajci Azija vjenčala s Japetom, koji joj je gotovo brat. A odatle se rađa Prometej, obretnik vatre i ljudskih vještina, otac umjetnosti i znanosti. Privezan o zemlju, ali mnogo viši od nje, na krstopuću dvaju svjetova, Prometej izpaštava na najčišćem vrhuncu sveto zločinstvo duha: uzvišen međaš između dva carstva, no bliži nebu odakle uzima svietlo. A razlieva ga bez škrtosti i pristranosti podjednako nad zemljama, gdje sunce izlazi i prostorima, gdje sunce zalazi. No mati ga drži i ne pušta. Ne samo njega, Prometeja: drugi se jedan javlja na istome krugu zemaljske sfere, a mati ga Azija diže, gdje se ukrštavaju kontinenti; diže u naručju križa, koji pruža ruke na domak obzorja i doziva ljude s iztoka i zapada, sjevera i juga. Materinska je Azija mahnita u svojoj mudrosti, mudra u svome mahnitanju; zastranila je, a ne mienja se nikako; nepokretna u svom čekanju, dok u njoj dozrieva buduće zbivanje: Azija je *uterus*. A najezde, koje s vremena na vrieme pušta na Okcident, vjekovna su čišćenja.

II.

Orient je sve, pojam neodređen i mutan. Možeš njime obuhvatiti što mu drago. Oduzeti što te volja. Koji Orient? Nije li Sirija Europa, a žalovi Egejskoga mora Azija — i obratno? Ili Orient počima na Jadranu? Perzija je Okcident Indije, a grčki je sviet Okcident Perzijanaca. Obično se Orient stapa s Azijom, a nije li Azija oblast sviju oblika i sviju iztočnjačkih realnosti?

Orient se širi i pruža, kako kultura napreduje prema Zapadu. Jonija je Okcident staroga svieta: tu je bila čitava Europa, sve što možemo nazvati europskim stvaralačkim duhom. No ova se prvotna Europa vratila tečajem vremena u duboku Aziju, koja je progutala jonsko čudo. A zašto da ne smatramo Europu onim, što jest, konac Azije u prostoru, njezin vršak, njezina »poanta« u vremenu? Jedna je Azija, ali su Orieti višebrojni. Čitava je zemlja — Azija.

Azija je parametar sviju živih krivulja, koje tvore poviest ljudskoga roda. Orient je azijska masa, u kojoj se pojedinci ne razlikuju od gomila. Nisu sviestni svoga bitka, a ne osjećaju ni potrebu, da bi se vinuli do te sviesti. Okcident je strelica Azije, gdje se gomile izoštravaju u narodnosti i ličnosti, u ljude misli i djela.

Ličnost i sloboda, kao i znanost, kreću od Iztoka prema Zapadu, povode se za gibanjem zemlje. Ima ih, koji se izruguju tome zakonu: čini im se strahovito komično, što netko drži, da postoje takovi odnosi između čovjeka i planeta. Jasno je, da je gibanje zemlje, to jest pravac, kojim se okreće, šaljiva dosjetka: zemaljska bi se kugla okretala zacielo slieva nadesno, da se nekim fantastima nije prohtjelo da se kreće s desna nalievo! No bilo kako mu drago i šaljivci se ovi okreću nalievo zajedno sa zemljom, ma koliko se tome rugali.

III.

Tri su Orienta, ako ne četiri, u samoj Aziji. Neizmjerni puci Pacifika, Kina i Japan ne razlikuju se manje od Islama ili Indije, nego što se Indija i Islam razlikuju od Europe. Islam je, velikim dielom sredozeman. Jonski sviet i stara Grčka — Orient Italije i Rima. Katon, stari moralist uzkoga čela, nimalo ne krije svoj prezir. Pa i patriciji Rimskoga carstva smatraju Grekula najgorim smetom, a razlikuju ga jedva jedvice od Sirijca ili Azijata. Zapadnjački primitivci stavljaju u Aziju sve ono, što mrze. Europska je duša rođena, u stvari, od Grčke, Siona, Rima i krvi barbarske. To su izvori Okcidenta, koji napajaju čovjeka na obalama klasičnoga mora. Islam je između Indije i Europe. Indija između Islama i Dalekog Iztoka. Treba vladati, ne odbacivši ništa. To je sjena razumne spoznaje, tako se plaća harmonija, koju spoznaja sklada. Pridržat ćemo uzbudljivo ime Azije, da bi njime označili golemi trbuh ljudskoga roda, koji se nadima s onu stranu Eufrata i Perzije. Ocean života natapa pustinje ovoga prostranstva. Mongoli su plima ovoga ljudskog mora. Dolaze i prolaze rase i religije, ali narodima ni traga. Ne razlikuju se ni govorom, premda se služe različitim jezicima. Ima tu mjesta za svakoga. Ovdje ondje po koja oaza: čovjek, koji misli i hoće; koji snatri i zna. Ostalo je neizmjerna gomila, koja nema vlastitog života; ljudska materija sputana vjerovanjima.

Jasnu granicu povukla je između Europe i Azije religija. Okcident je kršćanski; Orient nije i ne može biti kršćanski. Bio on muslimanski ili budhistički, vjeran Zoroastru li Brahmi, Kongu ili Lao-ceu, njegova spoznaja nije naša, a vrela europske spoznaje ne mogu biti njegova.

IV.

Ne diele ljudstvo ideje, nego čuvstva. Religija je zajednički način osjećanja; zajednička filozofija obraćena u čuvstvo nagonom, koji se očituje bilo pristajanjem, bilo nemirom, a njegova je suština tajnovitost. Posljednju polu vieka gomile ljudske svuda izmiču religiji, pa i samim obredima. To je možda uzrok, koji zbližuje europske i azijske gomile. Komunistička se država nudi ovim mravima kao nova vjera. Evo dvie tisuće godina što Europa dobiva na dubini, što gubi na automatizmu: tako je svemoćan bio kršćanski osjećaj. Antikni je čovjek djetinjast, ako ga uzporedimo s modernim: kao da od površina prelazimo na oblike. Pascal ili Shakespeare, Goethe, Michelangelo, Bach ili Newton — svi se oni odikuju dubinom: ako i po dogmi nisu bezprikorni kršćani, u suštini su jednaki onima, koji su podpuno prožeti kršćanstvom. No treba se uzdići i nad jedno i nad drugo, kao što treba vladati objektom i subjektom, da bi mislili izpravno. Najbolje europske glave težile su za tim ciljem, nastojeći pomiriti i prevladati osobu i predmet. Azija ne zna za taj problem, jer se uviek brinula samo za jednu ili za drugu stranu. Možda ćemo prestati biti kršćani, ali je svakako nuždno, da smo bili.

Dva se svieta sukobljuju svojim vršcima: bieli sviet zapadne Europe i žuti sviet. Među njima Indija, koja se, stjecajem prilika, sve više dieli od Zapada i priklanja Dalekom Iztoku. Rekao bi čovjek, da su pokusi, kojima se Indija bavi od pamtivieka, bezkoristni, a postignuto izkustvo ništavo. Svi ti pokusi ne služe naime djelotvornom radu ili prikupljanju snaga, koje će biti prometnute u djelo. Indija ostaje, što je i bila, ukorienjena čvrsto u tlo, a to je tlo nepromjenljivo.

V.

Da bi se obranila od Engleza, Indija se diže protiv Europe; ali bez Europe ne bi osjetila ni nagon, koji je potiče, da se digne na noge. Mahatma Ghandi vriedan je štovanja: čovjek, koji tako velikodušno zaboravlja sebe, pobuđuje poštovanje. No politika njegova je glupa: gušiš se u buci praznine. Ova je politika nevina parodija kršćanske fikcije, kakovu je zamišljao Tolstoj. I tako Tolstoj vraća Indiji jadno evanđelje, što ga je od nje bio primio kroz ruske stepe. Misao je Ghandijeva sasvim osrednja: mnogo srdca, ali malo pameti. Svietu, koji je ovako sazdan, ne dostaje veličine, ako se ne odrekne života. Ova je krajnost preduvjet veličini, a Ghandi i njegova Indija se ne odriču života. Hoće živjeti, ali ne će platiti određenu cienu. Azija je po svom nagonu sklona komunizmu. I to zato, jer je proleterska. Komunistički je nagon instinkt zadovoljenog robovanja: automati, mravi, termiti. Svi su jednaki i svi su siti. Etika sreće; moral, koji se osniva na zadovoljstvu. Drugo je etika veličine; ona se opire sitom robovanju, a ta je opozicija, uztreba li, i okrutna i strašna.

Možda Europa ne shvaća Orient. Možda. No sigurno je, da Tagore nikako ne shvaća Okcident. Njegova je kritika izprazna. Banalna sprdačina. Tagore prima od Europe samo pobjedničke palme i lovorove vience. Junačkog li djela: ponizivati nešto, što nismo ni omjerili; što ne možemo uobće ocieniti. Tagore nema pojma o znanosti: prezire je, a ne zna zašto, jer ne poznaje znanost, nemajući mjerila, koje bi mogao primieniti. Ono, što Tagore govori o znanosti, dostojno je derviša, koji se vrti oko svoje osi. U Brusi možda takovi ljudi drže sebe planetnim sustavom: briga njih za nebesku mehaniku! Nesreća je samo, da svaki derviš, koji pleše, opisujući smiešne krugove, brani ujedno svoju bratovštinu, pledira za svoju crkvu, hoteći spasti uz pobožnu instituciju, koja ga hrani, i

vrline, koje sebi pripisuje, pa i dogme, na kojima se ova institucija osniva. Mnogo je takvih derviša u Aziji. I previše.

VI.

Azija je uviek i u svako doba golema sjena, koja pritište Europu. Tek što se digne oluja vjekova, a već se gomila ogromnog broda, kome je Himalaja glavni jarbol, sručila na provu i prieti da će je potopiti. Sjena je odbačena unatrag; gomila se vraća na svoje mjesto, brod se izpravlja i smiruje, kad prednji fenjeri sinu udvojenim sjajem, goreći pravilno i snažno.

Nikada možda nije sviet bio bliži sudbonosnoj odluci. Gdje je sve u pitanju, mora se sve i riešiti. Glava ljudskog roda, europski zapad, danas je Herkul na razkršću: valja birati između duha i tvari, između kakvoće i množtva. Jedno je funkcija drugoga: ne može se kakvoća odieliti od množine. Ali se pruža problem: da li je duh sluga ili gospodar. Azija se prenemaže, kako bi prigrabila snagu materije i survala je na Europu čitavom svojom gromadom i čitavom svojom težinom. Azija, za koju vele, da je sva nabijena duhovnom energijom.

Propadanje Europe pusta je rieč: nema dekadencije, koja bi bila neminovna, nuždna. Svuda i uviek vidim samo pojedince, kojima je ponestalo snage. Pobieđeni su samo oni, koji pristaju da budu pobieđeni. Ako se učitelji i vođe odreknu, ako padnu, past će i sviet, kojim bi trebalo upravljati. Propadaju samo pojedinci, koji su rođeni da upravljaju gomilama, da kuju njihovu sudbinu i skreću na put, koji do nje vodi. Ove su glave još uviek u Europi, samo u Europi: u Aziji nema ni jedne jedine. Pa ako se nađe pojedinac, koji bi htio vršiti tu ulogu, on je glumi. Sva sredstva, kojima se pri tom služi, dolaze iz Europe, a duguje ih zapadnom geniju. Uzmimo samo posljednjih sto godina: nisu li sve snage, sve misli, koje su zavladale svietom, izkrsle

između Atlantika i Crnoga mora? Koliko je silâ znanost odkrila u tom razdoblju i otela ih prirodi? A nema jedne, koju ne bi zgrabio čovjek Zapada. Prvo i prvo treba shvaćati, a zatim raditi i opet shvaćati. Iztočnjačke tajne i fakirske majstorije mogu učiniti, da izraste bambus bez lišća i koriena, ali ne mogu stvoriti ni mrvu čvrste građe, pa ni toliko, koliko je potrebno da se napravi čačkalica. Sve su obće ideje potekle s Okcidenta i svi nauci; sve što pokreće javnim djelovanjem bilo to u politici, financijama ili vojsci. To je činjenica. Europljani su odkrili Aziji, da bi ona — Azija — mogla biti smrt Europe. Trebalo je, da se umieša čovjek Zapada i da zaželi takovu smrt, jer nije više sebe dostojan. Da nije bilo ljudi Zapada Azijati ne bi još ni danas znali za ono, što se absurdno naziva njihovim pravom: ne bi ni slutili, kolika im je sila i snaga. Azijske gomile nisu podobne da opišu svoju zemlju, da kartografiraju krajeve, koje svojataju. Ja ne mogu zamisliti vrhovničtvo, koje se temelji na podpunom neznanju.

Kada žuti sviet govori o slobodi, pravu, znanosti i moralu... oponaša i parodira Zapad. Govori poput papige, služeći se riečima, koje ništa ne znače, budući da nije u njih stavio nikakav smisao. Čovjek bi se nasmijao, kad čuje kako citiraju Voltairea, Rousseaua, Goethea, Lamarcka, Montesquieua i ustavno pravo. Neka najprije urede pitanje Netaknjivih: tek onda bi ih mogli saslušati, kad govore o pravdi i milosrđu.

U Europi je sve, od starih Grka i proroka funkcija ličnosti i teži prema ličnosti. Na Iztoku, vjekovima, ličnost nije ništa. Po azijskom je shvaćanju ličnost — krivovjerje, odpadničtvo, hereza. Što je moralka gomile, etika mravinjaka, uzporedimo li je s našim moralnim shvaćanjem?

Ličnost i znanost — evo ponora između Europe i azijskoga svieta. Krajnji se iztok grozničavo industrializira, a ipak mu je egzaktna znanost tuđa. Dali smo mu sve

strojeve, a on se njima umije i poslužiti, a da ih ipak gotovo nikad ne će shvatiti. Samo se po sebi razumije, da nije podoban ni izumiti tako šta.
Dok nam Azija ne pokaže svoju matematiku, ne ćemo vjerovati, da njezina spoznaja vriedi.

VII.

Opasna i plodna, noseći u svome krilu i dobro i zlo, Azija ne zna kud ide, kao ni ostali sviet; ali ni ne skriva svoje neznanje, dok mnogi drugi ne će priznati, da su igračka sudbine. Duboka, meditativna i tajanstvena Azija prožeta je profinjenim i biranim ukusom u dušama svojih prvaka, knezova i pjesnika, dok njene gomile uobće nemaju ukusa, pa nisu ni vulgarno neukusne. Dogmatična je, ludo dogmatična, ali nije gotovo nikad pedantna, što svjedoči o njezinoj tankoćutnosti i prirodnom njezinom odricanju. Sva je obložena bogovima, a nema Boga; silno religiozna, a bez savjesti. Podobna da izvrši herojske podhvate, prezirući heroje. Podaje se strastveno, ali se istodobno povlači u se. Azija ne će da znade za vrieme i sve što prolazi; ne osvrće se na nj, kao što se vrieme ne osvrće na nju; čovjek bi ponekad rekao, da se smatra vječnom. Azija prezire efemerno; prezire časovite interese. Tako se nadvila nad svoju nepokretnost, te ne vidi, kanda, stvari prolazne, pa nije ni, što bi čovjek rekao, nikakovo zlopamtilo. Ono, što je aktualno, doima se Azije dugo vremena kao nešto bezlično: Azija čeka, da nešto prođe, pa da tek onda u to povjeruje. Zato se i čini, da je mudra i dubokoumna, da se nasitila grubih igara, koje zaokupljaju ljude djela, znajući, da je razočaranje plod gibanja. Mačja Azija posjeduje ljubkost kontemplacije. Odlikuje se otmjenom nekom ravnodušnošću, bez koje se ne možeš uzdići nad ljude i stvari. Okrutna je, a ta je okrutnost kadikad strašna, a ponekad potrebna. A kako uviek ima vremena, može da bude uglađena i fina: Azija je Eden družtvene uljudbe; ljudi, kojima se žuri, nemaju u nj pristupa. Voli šutnju i skrovitu glasbu meditacije. Prepoznat ćeš je po imanentnom skladu: njezino je obilježje misao, koja se smješka pred zrcalom unutarnjega života. No dešava se, da se tigar probudi i zađe iza ogledala. Uzporedimo li zapadnjačko nasilje s ovim istančanostima, učinit će nam se nezgrapnim i grubim. A želja za vlašću, koja nagoni Europu na osvajanja, učinit će se djetinjastom pretenzijom, najgrubljim oblikom taštine. Evo kako Azija živi tobože izključivo spoznajnim životom, pa i onda, kad je slaba i na samrti. Pa ako je niema, slave je i veličaju zbog njezine šutnje: tako naučaju Vede, a ništa ne dieli čovjeka od Spoznaje kao rieči, ukoliko nisu talismani. Azija obiluje riečima svake vrsti samo u diplomaciji, kad valja pregovarati s barbarima. Po azijskom shvaćanju europska elita i barbarsko množtvo mnogo se ne razlikuju, dok neki Europljani misle, da pravih elita ima samo još u Aziji, na što Azija ponizno pristaje. Azijska je ironija posebne vrste; ozbiljna i dostojanstvena, a posuta zamkama i klopkama. Subtilna i kneževska Azija zlatno je tkanje, kraljevska čipka prebačena preko neizmjernog množtva. Sjajni pokrov jedva skriva žagor i gibanje gomila, koje su osuđene na život, a sliepo ga nastavaju. Sliepo, kao u polusnu, a sada ih netko budi. To je čas, kad se neuka i proleterska Azija preobražava u najglomazniju i najbuntovniju Europu. I dok je kneževska Azija na samrti, ova bi druga Azija trebala poslužiti kao primjer vriedan da ga nasljeđujemo. Kud ćemo ljepše! Pod izlikom da se vraćamo izvoru Duha, razaramo u Aziji posljednje ostatke duhovnog života.

VIII.

Kako nemaju znanosti nemaju ni veleobrta; stoga se i služe našim. Žuti se čovjek lako i brzo pretvara u duhovnog mrava. Žuti su u tridesetom stoljeću prije Krista bili, bez sumnje, prvaci u moralu i znanosti, dok su

svi ostali puci za njima zaostajali. No nisu imali ni metafizike, ni matematike. Ukrutili su se u praksi, a bez geometrije svaka je praktična djelatnost puka navika, šablonsko izkustvo. U Europi je sva pamet potencialna; na Dalekom Iztoku jedini je potencial množtvo.
Ono, što neki hoće prikazati metafizikom, puka su pravila moralnog i misaonog života; pravila, kojima bi htjeli upravljati najboljim glavama Iztoka. Da Azija posjeduje metafiziku, imala bi i znanost: svaka znanost dovodi do metafizike, kao što se prava metafizika uviek kristalizira u znanost. A veleobrt je vidljivi oblik svake znanosti, opipljiv plod, koji se rodio iz materije djelom duha. Inžinjerija.

Ni znanosti, ni kritike — to je Orient. Kakav duševni život, kakva pamet! Znanost i kritika nije čitava Spoznaja; no nema Spoznaje bez kritike i geometrije. Znanost i jest kritika prirode.
Orient je vjerski nastrojen, ali nije filozofski. Zamislimo se samo malko, kako Iztočnjaci zamišljaju iracionalno. Oni uobće ne shvaćaju naša pravila, kojima prosuđujemo, što je racionalno, a što nije. Prestaju shvaćati, ako ih prisilimo, da nešto definiraju. Po njihovu shvaćanju ogriešili bi se time o tajnu i štovanje, koje čovjek duguje verbalnom božanstvu. Kako da razumiju Pascala ili Maxwella, kad bi ih i čitali? No u Benaresu ima, kažu, mudrac, koji okreće sfere noktom maloga prsta. Nisu se potrudili da nas obavieste jesu li to planeti ili tri mjehura od sapunice. A u Lhassi su, čini se, tajna vrata, kojima se silazi u Kraljevstvo Kraljevstava, gdje stoluje vladar Spoznaje. Kraljevstvo, koje zovu uzvišenim možda baš zato, što je sakriveno 10.000 stopa pod zemljom.

Metafizika Indije i Dalekog Iztoka nije ništa: puste igre riečima i ništa više. Zavodi ih rieč, budući da je rieč jedina stanka, jedini počinak, koji poznaju u strujanju života. Neka panteistička retorika kvari i mieša

sve, što misle. Uviek je tu rieč o nečemu, što se ne provjerava i ne smije biti provjereno. Njihovo je umovanje bez metode, njihovo zaključivanje bez dokaza. Mnogo se priča i naklapa o nekoj velikoj tajni, koja se prenosi od koljena na koljeno, a čuvaju je, vele, oni, koji su »upućeni«. Ali nitko ne zna, tko tu tajnu posjeduje, ni gdje, ni kako. Njihova je tobožnja vlast nad prirodom nedjelotvorna. Opipamo li tajanstvene dogme, naići ćemo smjesta na okultizam. A kako tu nema nikada ništa određena, ništa, što bi se moglo jasno izreći i ništa, što bi se dalo izmjeriti ili vagnuti — prosto nam je misliti što hoćemo. Čaranje dopire do same aritmetike. I tako je njihova znanost i moralka prožeta čarobnjačtvom. Ova tajanstvena aparatura mieša i stapa sve potežkoće: treba ih samo gurnuti u blistavu maglicu! A zađemo li u tu maglu nikada ni kraja ni konca, već uviek jedno te isto: blistava maglica, koju zovu svjetlošću, a jedva je nejasno svjetlucanje, fosforescencija. Mutne metafore, neodržana obećanja, čudesna proročanstva, gdje se činjenice utapaju u abstrakcijama, dok same abstrakcije poprimaju oblik činjenica, koje smo istinski osjetili, ali smo ih ipak slabo upoznali. Mjesto da misao razplete klupko, ona ga zapliće u nedogled. Ukratko: Azija drži, da je znati isto što vjerovati.

IX.

Sva je iztočnjačka mudrost okultna. Zato i sva ta naučanja toliko naliče, bar na oko, uzvišenim majstorijama šarlatana i taumaturga. A baš bi ono, što je najmisterioznije, trebalo obrađivati jasno, a ne da ono, što je tajinstveno samo po sebi, učinimo još tajinstvenijim. Čemu ta znalačka fizionomija, kao da netko hoće kazati: »znam ja sve, ali ne ću kazati!« Posjeduje ključ Velike Zagonetke, koja obuhvata život i svemir, ali ne smijem otvoriti usta!« A zašto? Evo zašto! Tajnu ćemo najbolje sačuvati, ako budemo šu-

tjeli. Inače, eto sumnja, a javlja se i taština ili čak ogovaranje.
Bilo kako mu drago, ludost je dobavljati strojeve mravima i termitima. Stvar je nadasve opasna i na samom Zapadu: pogledajmo samo naše proletere. Pogledajmo Sjedinjene Države Amerike: mašinizam nadilazi sto i tisuću puta ljude, koji posjeduju strojeve. Strojevi mehaniziraju čovjeka, zarobljuju ga, mjesto da mu budu podvrgnuti. A sveobća ta mehanika predana mravinjacima svieta, u kom nema ličnosti... ima li strašnije opasnosti? Nikada tečajem poviesti nije ljudskom rodu prietilo takvo šta.
Azija se nagiba nad subjekt, zatvara u subjekt, gubi se u njemu. Da bi znao i spoznavao, Orient zatvara oči; zaboravlja mjeru i pušta, da se sviet razpline. Odriče se djelotvornog rada i zadubljuje u prošlost.
Europa je sva u potrazi za objektom. Da bi ga zadržao, Okcident zaboravlja instrument spoznaje. Izumljuje sredstvo odkrića, a zaboravlja u sredstvu izuma duh, koji je to sredstvo izumio. Drži, da posjeduje svemir; umišlja si, da ga poznaje, a ne poznaje samoga sebe.

X.

Europa je krajnji poluotok Azije, Okcident daleki rt europskog kopna. Veliki umovi, koji se javljaju na krajnjem rubu Zapada, nastoje da bi zavladali podjednako vanjskim svietom i sobom samima. Svi su oni i geometri i filozofi, a njihov je cilj ravnoteža. Ravnoteža između osobe i predmeta. Azija nije nikada osjetila ovu potrebu. Zato i nije uravnotežena, zato je i njezina djelotvornost grčevita: najezde, bujice i groznice. Grčevi.
Sadašnja je buna Azije protiv Europe pobuna broja protiv kakvoće. Nema tu zapravo ni Azije ni Europe: eruptivne gomile, u Aziji; nekoliko misaonih glava i nekoliko djelotvornih volja, u Europi. Broj nije ništa,

ako duh ne abdicira. A duh je zakonit gospodar, ako je pravedan i brižan prema broju. Ako to Europa hoće dovoljno snažno, ne treba se bojati Azije, kao ni crnaca ili termita. No treba htjeti i, prije svega, shvatiti. Ako naprotiv dopustimo, da — na samom Zapadu — absurdni broj preplavi kakvoću, Europa će se utopiti u svojoj vlastitoj rugobi. I to s pravom.

XI.

Kakvoća se u Aziji svodi na malen broj divnih i dubokih duša, koje ne teže za djelotvornim činom, a nedostaje im moć. A trebalo je i te kako »raditi«, da bi se čovjek — slikovito izraženo — vinuo od crva do majmuna, a od majmuna do Shakespearea, Descartesa ili Napoleona. U sukobu Europe i Azije prva će žrtva biti kakvoća Azije. Mudraci iz Indije i Kine morali bi stati o bok velikim Europljanima, a ne da se spuste na razinu indijskih i kinezkih mirijada.

Treba nam nekoliko oligarha misli, koji imaju svu vlast nad ljudima, jer je tolika snaga njihova duha. Nije spas Europe samo u tome, da izmakne azijatskoj lavini, nego da izdigne samu Aziju, spasivši je tako zbrkane i goleme plime, koja joj prieti. Duhovne sile Azije nisu nam manje drage, a nisu ni manje naše od europskih. Stradale bi kao i naše, ako budu pregažene najezdom mravi i strojeva. Treba spasiti Aziju od američkog automata, da bi spasli Europu od žutoga mrava. Zlatna je regula sve održati, ali ne miešati što ne pristaje zajedno: usavršiti, a ne iznakaziti. Ništa ne valja odbaciti, ništa ne valja prezirati do onoga, što se nameće, hoteći zapremiti mjesto, koje mu više ne pripada. Neka sve bude u punoći svojoj, ali u redu i poredku. Sreća množtva nije namjera Prometejeva, ma što rekli: on hoće da vlada spoznajom, da bi utemeljio vladavinu duha. Ako spoznaja nije sreća, ništa zato!

Ljudski rod ne zaslužuje sreću, ako nije podoban za spoznaju.

Orient je matera; Europa je čin. A u misli, čin je znanost. Azija, žensko; Okcident, mužko. Potrebno je oboje, da bi sazdali sviet.

Henri Massis:

OBRANA ZAPADA

OBNOVI intelektualnih, vjerskih i moralnih vrjednota (a najrazličitiji su duhovi složni, da je ta obnova hitno potrebna) ništa ne može nauditi u tolikoj mjeri koliko mutni savjeti stanovitog idealizma. Da bi ta spasonostna volja ponovno oživjela, mora se utjeloviti u nekim narodima, koji će joj poslužiti kao organ. Kultura treba neki podporanj, pa i onda ako je uočimo kao nešto netvarno. Ideje ne ostaju u zraku. Svuda se nameće pitanje političko. Ono poprima, štaviše, tako akutan značaj, da se sve ideologije sukobljuju kao borbene ideologije. Azijski panteizam presađen u srdce Europe, poprima »ton ratničkog potraživanja« (Robert de Traz). Nauk, koji se u suštini svojoj temelji na Tolstojevoj doktrini neopiranja zlu, postao je osvajalačkim pokretom. U glasu Indije razabire se ritam bune i srčbe. Hoćemo li podcieniti ovu grubu zbiljnost i, budući da je problem prije svega duhovan, zapasti u opasnu zbrku idealističkog mirotvorstva? Dodajemo još, da obsjene, kojima rađa neki europski ili čak latinski nacionalizam, ne smatramo manje sumnjivima. Politički savezi, da; ali idealne suradnje, kako ih zamišlja »kulturalna« pseudomistika, nikako. Takovi podhvati mogu uroditi samo varljivim koalicijama, koje bi ostale nedjelotvorne, ili bi se razpale pri prvom sukobu probitaka, koji su ih potakli.

Sve su te doktrine podjednako krive, ukoliko razaraju ili preziru istinske odnose duhovnoga i vremenitoga,

te hoće stati namjesto jedine vlasti, koja utjelovljuje međunarodnost duha. Ljubavlju živoga Boga ova vlast uzpostavlja sveobće rodbinstvo među ljudima, a posjeduje i ekumensko pravdoznanstvo, koje se temelji na Zakonu i Objavi: *Non est Judaeus neque Graecus; non servus neque liber. Omnes enim vos unum estis in Christo.* Svi su »paktovi« podjednako nemoćni da stvore preduvjete reda i mira, ako sviestno odbijaju jedinu organsku i živu ustanovu, koja je podobna uzpostaviti moralno jedinstvo Zapada, čiji je gubitak naše najveće zlo.

Europa posjeduje i prevelik broj zanešenjaka, koji grade kule u zraku. Previše samozvanih stručnjaka, koji su tobože realisti. Europi nedostaju svetci, veliki svetci, kakav je bio Vinko Ferrier; kakovih je bilo u srednjem vieku, u težkim epohama kršćanstva. Nedostaje nam svetaca, koji su svojim asketizmom i političkim darom znali predobiti i same pape. I čovjek se zanosi mišlju na novi vjerski red, koji bi — proizašavši, kao nekoć, iz najdubljih potreba vremena — potresao duše, probudio duhove, priveo ih rieči Kristovoj i ponovno uljudio sviet.

No granice, koje diele narode, nisu zapreka ovakovom apostolatu. Nacije imaju, naprotiv, svoj poziv, koji zadire i u stvari božanske i nadzemaljske. Francuzka će biti tim vjernija svom pozivu, što bolje bude shvatila, što duguje katolicizmu pri oblikovanju svoga bića. Sve što teži za tim da nas uništi, što nam osporava naša prirodna dobra, našu predaju, našu kulturu — nije li sve to upereno i protiv katoličke nauke i poredka? Jedan je to te isti proces. Ovo poklapanje jasno svjedoči, da smo mi čuvari katolicizma. Ne samo da bi s propašću Francuzke propao i fizički oblik europske uljudbe; duhovni bitak Okcidenta bio bi time pogođen u srdce. Onoga dana, kad ne budemo više zapremali svoje mjesto u svietu, kada budemo pustili da propadne naše opravdanje za život, uzdrmat će se i središte moralnoga svieta.

No da bi se domogla snage, koja nije načeta, a podobna je da upali mladenačku maštu i predobije nove pristaše, Francuzka mora obnoviti običajne svoje teme; dotrajale su. Demokracija ne može više nastupati kao ideologija mira; sloboda se ukazuje kao »nevjerojatan fantom ili ništetna mĕka« (Drieu La Rochelle). Naše doba ne će biti doba liberalizma, nego reda, autoriteta, istine, ako ne ćemo da nas nestane. Današnji to mladi ljudi znaju. Željno se ogledavaju za »elementima sveobće stege, kojoj će se sviestno podvrći« (Charles Maurras). U njihovoj se tjeskobi (nova bolest stoljeća, kojoj naginju!) osjeća veliki jedan upitnik: koji su naši temelji, na čem se osnivaju naši družtveni običaji, naš duh? A neki se među njima prepuštaju snatrenju: — Vrieme je da osnujemo novu crkvu, da se vratimo filozofiji, vršenju spoznaje, štovanju mudrosti.

Te neodređene težnje imale bi postati plienom lažnih iztočnjačkih metafizika, koje izrabljuju nezadovoljstvo duša i prikrivaju egzotičnom privlačivošću, poezijom i tajnovitošću divljačke prohtjeve, kojima se očituje suparničtvo rasa. Drugi se pak koriste razočaranjima mira, da bi predobili mladež za katastrofalno gledanje svieta. »Veliki su narodi Zapada — proriče Romain Rolland — na pragu propasti. Jedina im je briga odmazda i prvenstvo. A budu li se ovi biesni psi i dalje razdirali, težka će batina udesa znati da ih razstavi, pa da spuste glavu, izubijani i poniženi... Sudbina je mudra, kad su narodi ludi. Ona je prihvatila kormilo: neka joj ga otme tko može!«

Ova sudbina ima svoje ime i obličje; da bi smo mogli svladati opasnosti, koje nam priete, moramo ih znati po imenu. Mogli bi ih nazvati i azijatizmom. Čitava se uljudba mora braniti od toga barbarstva, koje je vrlo moćno organizirano. »Moramo birati: ili ćemo se strogo povoditi za obćim zakonima života i slobode, ili će ovih dobara nestati« (Ch. Maurras). Obraćajući se mladim ljudima, pročitat ćemo im zapovied za mobilizaciju

duha, koju su možda zaboravili: »Jeste li spremni da poginete? U integralnoj službi svieta? Nitko ne će bez grieha i sramote moći da umakne, uzdignuvši se nad obće kreševo: Kad se svatko daje i razsiplje, kakav sablazni izuzetak daje moćnome duhu pravo da sebe izuzme? Kako da ono, što može stvarati toliko moralne snage, ne bi htjelo služiti? Bilo bi to izdajstvo. Nijedan častan čovjek ne će to poželjeti; nijedna glava, koja se brine za budućnost« (Ch. Maurras).

Kultura će živjeti onoliko, koliko mi budemo htjeli, učinivši od nje misao-vodilju. A tu volju moramo obavještavati, podkrepiti razlozima, koji vriede za čitav ljudski rod. Naš bolestan planet treba središte, mozak, a »čovječanstvo nema mogućnosti da izgubi francuzki duh« (Frédéric Lefèvre, citirajući norvežkog pisca Bojera). Predaja, kultura, prosviećenost, zar će sve to što smo primili u naslieđe, prestati vršiti svoj blagotvoran utjecaj? Treba uzpostaviti moralno jedinstvo Europe, pronaći opet mogućnost zajedničkog jezika, širiti filozofiju reda, učiniti pojavu čovjeka i Boga vidljivom, kako u idejama tako u družtvenim običajima. Da bi obnovili velika duhovna dobra, koja su izgubljena, Francuzka je od sviju nacija najnuždnija. Ona je jedina »darovateljica«; jedina, koja pokazuje lice nekršćanske ljubavi. Ovaj dah našega života potreban je svietu: bez njega mu za dugo nema života. Na mladim je pokoljenjima, da ga ožive, da mu vrate njegova priljepčiva svojstva. Takova je velika zadaća zaista vriedna da potakne odanost i požrtvovnost onih, koji traže plemenit cilj.

Lucien Romier:

OBNOVA ARISTOKRATSKIH NAČELA

BURŽOAZIJU salietaju crne misli. Čega se boji? Propasti? Svatko je kovač svoje sreće. Revolucije? Revolucija je pad. Pada onaj, koji se izvrgava padu.

Mogao bi čovjek napisati komediju o »vlastodržcima«, koji drhću od zore do mraka pred onima, koji su »podvlašćeni«.

Jer da bi vladali, da bi nečim ili nekim upravljali moramo imati neku metodu. Moramo shvatiti bar temeljna pravila socialne djelotvornosti.

Koja su to pravila?

Evo ih!

Nema družtva ni družtvene uljudbe bez imperativa, koji zahtieva od svakog pojedinca stanovitu mjeru nesebičnosti u službi zajedničke stvari. I sama »čast« ne može obstojati bez obćega imperativa.

Zajednička stvar ne živi od pasivnoga štovanja pojedinaca, nego od djelatnog rada organiziranih skupina. Temeljni je oblik skupine — »ekipa«; osvajalački oblik — »milicija«; vladajući — družtvena »elita«.

Družtvena elita ne može se smiriti nadugo oko materialnih dobara i osobnih probitaka. Stega, koja je potrebna, da bi postigli stanovitu ravnotežu, rađa se iz djelotvornog takmičenja. A svrha je tome takmičenju: sačuvati i razviti neko »kulturno blago«. Najbolji pučani ovo blago pomlađuju, a najbolji sinovi građanstva daju mu svoj pečat.

Najbolji sinovi puka i građanstva tvore družtvenu elitu, to jest aristokraciju.

Treba dotući konvencionalno značenje rieči »aristokracija« i vratiti mu njegovo koristno značenje.

Nema aristokracije bez kakove takove nesebičnosti, ali ni bez materialne podloge, koja daje potrebnu sigurnost. Postizavanjem jednoga ili drugog preduvjeta stvaraju se tipovi politički nedjelotvorni: to su — kako ih zovemo metaforički — aristokrati duha i aristokrati imetka.

Nesebičnost je potrebna, da bi vladajućoj aristokraciji uciepili brigu za obće dobro; i drugoj je aristokraciji nesebičnost potrebna, da bi je učinila privlačivom, kako bi se uspješnije zalagala za one, koji su slabiji; kako bi mogla poslužiti primjerom.

Materialna je podloga isto tako potrebna. Ona sprečava preveliku sebičnost, usklađuje osobne probitke s obćim težnjama, dozvoljava aristokratima da se posvete zadaćama, koje nadilaze jadni život pojedinca, obitelji, pa i same skupine, pridavajući njihovim djelima neuzporediv ugled abstraktne svrsishodnosti. Učenjak mora biti oslobođen od elementarnih briga za život, kao vojnik ili svećenik.

Minimum aristokratskog ustrojstva potreban je svakoj državi, da bi se rodila, da bi živjela i trajala. Države slabe i propadaju zajedno sa svojom aristokracijom. Drugim riečima: da bi pučanstvo mogli podvrći zajedničkim zakonima i obuhvatiti zajedničkom sudbinom, opirući se slučajnostima i egoizmu pojedinaca — treba nam ideja, koja nadmašuje priogdne interese i stjecaj prilika. To je preduvjet vladalačkog umieća. No spomenuta se ideja mora temeljiti na stalnoj družtvenoj grupaciji, da i sama ne bi ovisila o slučajnostima.

Dinamičke države i pučke države, monarhije i republike trebaju aristokraciju.

Kralj je pojedinac kao i svi ostali; podvrgnut je hirovitostima zdravoga ili nezdravog hereditea, svojih kreposti ili svojih mana, svoje pameti ili tuposti. Ako je spretan diplomat, vješt ratnik, izkusan upravnik moći će uspješno privesti kraju svoje životne podhvate. No ako država ovisi o mudrosti jednoga jedinog čovjeka ili jedne jedine obitelji — ne će biti duga vieka. Kraljevstvo slabo vriedi, ako nije uokvireno načelima, predajom i zajedničkim nekim težnjama. A taj okvir tvori aristokracija :biskupi i opati u prvoj poli srednjega vieka, pravdoznanci i kapetani Valoisâ, činovnici i pouzdanici Louisa XIV., diplomati staroga režima.

A puk? U svom neznanju nije podoban ni da zamisli revoluciju, a kamo li da joj dade pravac, te se podaje režimu, koji mu nuđa bilo »prosviećena buržoazija«, bilo »doktrinarci«. Nikako ne miruje, ako ga aristokracija, riečju ili silom, ne spravi u red; ako ga ne uvjeri, da je tako bolje, ako njime ne upravlja, upravo kao što — u monarhiji — »uvjerava« i »predobiva« kralja.

Bilo je i čisto aristokratskih država, gdje se u državne poslove nije uplitao ni kralj, ni narod. Te su države bile neobično sjajne, ali su razmjerno kratko trajale. Aristokracija se, doista, ne može nadugo izolirati, budući da njezine kreposti i vrline izviru iz njezine nesebičnosti. Ako se osami postat će sebi svrhom, našto će se probuditi samožive sklonosti njezinih članova i uroditi tvaranjem buntovničkih stranaka i strančica. Aristokracija se pociepala.

Tako se potvrđuje njezin veliki zakon, koji veli: služiti.

Svaki narod, koji živi (i koliko živi), posjeduje dakle, bilo sviestno ili nesviestno svoju narodnu aristokraciju. Nije međutim težko razabrati, da iznad ove narodne aristokracije ima jedna druga. To je aristokracija, koja čuva našu uljudbu. Sačinjavaju je svi ljudi, koji gaje i promiču jedan moralni zakon, jedan životni

ideal, jedan družtveni oblik s običajima i tvorbama, koje odatle proizlaze. Ovo gajenje i promicanje predpostavlja također stanovitu nesebičnost: oni, koji su se posvetili tome poslu, moraju se također izdići nad neposredne interese. A da bi njihova djelatnost bila osigurana, mora i njima biti zajamčen svakdašnji život.

I tako životna snaga i spas civiilzacije ovisi o načelima, koja stavljaju neku aristokraciju u službu te civilizacije. Ta su načela: nadnarodna milicija vjerskoga značaja; imperializam ukoliko proteže blagodati svoje aristokracije na zaostale narode; i, napokon, prešutni, ili izričiti sporazum između aristokracija različitih naroda, koji podjednako žele promicati ili braniti jednu te istu uljudbu.

Ako je aristokracija temelj svake, pa i najmanje države, kao i uljudbe same, moramo uznastojati da saznamo: kako se rađaju i rastu, kako se preobražavaju i ugibaju aristokracije?

Rekli smo, da aristokracija predpostavlja dvoje: relativnu nesebičnost pojedinca i stanovitu materialnu podlogu. Aristokrat može proizaći iz jednog ili iz drugog, no samo će onda aristokracija biti trajna, ako se oba preduvjeta spoje ujedno.

Svako bogatsvo, koje posjedniku daje neku nezavisnost i stvarnu vlast, daje mu s vremenom i sposobnost da abstrahira od sebe i neposrednih probitaka. Ta mogućnost raste od pokoljenja do pokoljenja (ukoliko baštinik nije morao iznova stjecati imutak); izprva će se priklanjati načelima, koji štite stečeno bogatstvo, zatim družtvenom idealu, koji opravdava povlašten položaj, da bi se napokon izčahurio aristokrat, koji je spreman založiti se i žrtvovati za stvar, koja nadmašuje njegov egoizam. Sin Jourdaina bit će narodni zastupnik ili prefekt; njegov unuk — častnik, slikar, iztraživač ili naučnjak. Bogatstvo je, posvećeno i profinjeno, rodilo aristokratom.

U protivnom smjeru darovit će pojedinac (ako je nadaren i tielom, i duhom, i značajem) steći neminovno onu podlogu, koja je potrebna, da bi se njegov autoritet ustalio, a on podigao na čin aristokrata. To je poviest većine velikih ljudi.

Lako je dakle zapaziti, kako se oblikuju aristokrati. No stvarno se aristokracije ne pretvaraju u djelotvornu i koristnu moć, ako se ne odnose na zajedničku stvar ili zajedničko vjerovanje. I baš ti odnosi aristokrata s predmetom aristokracije — zajednička stvar ili vjera — određuju skupnu sudbinu aristokracije i, prema tome, sudbinu države, koju podržavaju.

Religija je u opadanju, kad svećenici i redovnici nadomještaju svoj apostolat staležkom ohološću ili gramzivom sebičnošću. Monarhije padaju, kad nisu okružene savjetnicima, koji su nadahnuti obzirima višega reda. Ne samo da poredak mora nadilaziti savjetnike, nego i samoga vladara. Moćne se republike razpadaju, kad je sila i snaga urodila bogatstvom, a gosparima je preča briga, kako će to bogatstvo podieliti, mjesto da se pobrinu, kako će osigurati vlast, koja odatle izvire. Ugrožene republike počinju tonuti čim njihovi čuvari stanu zaboravljati, da su ugroženi.

Naprotiv sviest o nekom poslanju ili tiranija nekog načela, koje je zavladalo skupinom ljudi, može — bilo to dobro ili štetno — spasiti stvar, koja je rekbi izgubljena. Ima sijaset primjera od rimskog senata do angorskih Turaka.

Čvrstoću i trajnost aristokracije ne stvara i ne raztvara uspjeh ili neuspjeh zajedničke stvari. Englezka je znala sačuvati i razviti svoj aristokratski sustav, premda su prilike bile iste kao u Francuzkoj, koja je svoju aristokraciju izgubila.

Aristokracija umire, kad nema više vjere, kad joj otmemo njezin ideal ili kad (a to je u stvari isto) je spriečimo da vrši svoje zadatke i da se obnavlja.

»Zajednička stvar« nameće se kolektivnom vjerom ili obćom nuždom. Ne rađa se individualnim umovanjem. Razum može tek naknadno opravdati kolektivno vjerovanje i potanje objasniti obću nuždu.

Aristokracije tvore, prema tome, dvie skupine. Prva crpe svoju krepost iz vjere ili ideala: to su vjerske i znanstveno-umjetničke aristokracije, čiji je okvir manje krut. Druga se skupina opire o nuždu: to su vojničke aristokracije, političke i družtvene.

Aristokracije vjere ili ideala (ma koja bila sadašnja ili prigodna granica njihova djelovanja) teže uviek za utjecajem, koji prelazi državne međe. Više one rade za uljudbu, negoli za narodnost. I stoga u doba ljubomornog nacionalizma (kao što je doba, u kojem živimo) te su aristokracije često sumnjive s internacionalizma. Kaže se: katolička internacionala. Svaka znanost ima svoje međunarodne kongrese; svaki je umjetnički muzej — međunarodna manifestacija.

Aristokracije, koje se, naprotiv, osnivaju na činjenici obće nužde, ograničuju svoje težnje, svoje dužnosti i svoj utjecaj na područje, koje je obuhvaćeno granicama ove nužde. Vezane su o nacionalna, politička i socialna načela, koja su skupljena u jednoj domovini ili jednoj državi. Rade za uljudbu, ali kroz narodnost, a rukovode se u prvom redu narodnostnim probitcima. Njihov je utjecaj nemoguć bez sile i snage.

Tu se nameće jedno od velikih pitanja našega doba. Zar narodnostne aristokracije, koje izviru iz nužde, ne koče ili čak upropaštavaju nastojanje aristokracijâ vjere ili ideala, i obratno? Zar sve veći zahtjevi naroda, koji se jedan drugom suprotstavljaju, ne ugrožavaju ozbiljno i samu uljudbu?

Tjeskobno pitanje, o kojem, od posljednjeg rata, živo razpravljaju voditelji javnoga mišljenja. Pitanje, koje smućuje državnike i remeti razmatranja filozofa.

Pitanje tjeskobno, no samo u tolikoj mjeri, u kolikoj se predrasude opiru realnostima. Mi smo na nj već odgovorili.

Može li aristokracija živjeti, djelovati i razvijati se pod demokratskom vladavinom, a da ne dođe do sukoba? Dakako da može, ako odielimo pojam povlastice od pojma aristokracije. Sigurno je, štaviše, da režim, koji je lišen autoriteta, a temelji se na moralno-abstraktnim načelima, treba, više no ikoji drugi režim, podporanj idealističke nesebične aristokracije. Time se objašnjava vladavinska slabost, koju pokazuju »buržujske« stranke, ako slučajno dođu na vlast, budući da te stranke zastupaju probitke, a ne ideje, bile one dobre ili zle. Budući da su u demokraciji probitci jednakopravni, oni ciepaju skupinu i time uzporavaju zbivanje: probitci su glavni element ravnotežja, a ne aktivna sila.

Najbolji je primjer Francuzka. U čuvanju probitaka ona je najkonzervativnija, dok je, što se tiče ideja, najliberalnija, a može se reći i anarhična. Odatle francuzkom građanstvu socialna moć, koja odolieva svim potresima, i politička nemoć, koja se očituje svaki put, kad je na vladi. U vladi i parlamentu ta smjesa reakcionaraca, liberala, slobodnih mislilaca, katolika, protestanata, židova, nacionalista i pacifista, esteta, rentiera, ladanjskih plemenitaša i trgovaca vinom... nema skupnog ideala ni zajedničkih osjećaja, tim više što su svi ti građani individualisti. U posredničkoj skupini, koja vrši ulogu centruma, javlja se međutim povremeni razdor, bilo da su to ljevičarski republikanci ili desničarsik radikali. Razdor između frakcije, koja se »pograđanila«, te se razvija u smjeru individualizma, i frakcije, koja je ostala vjerna tražbinama idealizma. Slobodno je zidarstvo dugo vremena zatrpavalo ovaj jaz, nuđajući svim republikancima neku metafiziku, koja je bila dosta obuhvatna, da razne elemente zanese idejom antiklerikalne slobodne misli.

I zaista danas u Republici Francuzkoj aristokratskih crta ima samo na krajnjoj desnici ili krajnjoj ljevici. Aristokratizma ima u redovima onih, koje značajno zovemo »militantnima«, kao što su se sredovječni vitezovi zvali *milites*. Ne valja sumnjati, da se demokracija povodi, nesviestno, za ovim strujanjima svojih krajnosti, a da središte, koje vlada, ne može bez uzbudljivih poticaja, koje uzima čas s lieva, čas s desna.

Ova snaga ekstremâ izvire iz njihova naučanja i njihove žestine. Centrum nema jednu doktrinu, nego tisuću, a sve su centrumaške strasti osobne i negativne. Kad bi centrum imao svoju zasebnu doktrinu, svoj zanos i svoju stegu prometnuo bi se u treći »ekstrem«. Takova su krajnost bili jakobinci, koji su pobijali i reakciju i demagogiju, ali su i sami bili strahovito pristrani.

Pod bezazlenim imenom demokracije može se ostvariti bilo šta, pa i prevratničke skupine. Pa kako da se ne stvori i aristokracija.

Glavna je zapreka — zlouporaba snošljivosti.

Snošljivost ili tolerancija nije drugo no iznimka, kako dokazuje i samo ime. Iznimka političkih ili moralnih pravila, koja su priznata kao valjana; popuštanje reda, uzstupi ljudskoj slabosti i, prema tome, protivnica stege, mukotrpnog nastojanja, ideala i estetike. Inkvizicija je branila neku estetiku: estetiku vjerskoga jedinstva. Čovjek, koji — bar u misli — ne postupa dogmatično, nije umjetnik, a pogotovo nije graditelj. Takav čovjek umije samo uživati; on je teret i pogibao po ljudsko družtvo; pijanac, koji se razpjevao pred neprijateljskim šancem.

Naš se građanski statut osniva na slobodi, drugim riečima — na toleranciji. Svakome je to krivo zbog bilžnjega, ali drago zbog njega samoga. Natruli smo od tolike snošljivosti, koja nam dopire do srži. Nemoguće je promieniti ovo stanje, bar ne zasad i još dugo ne. No ta je bolest u prvom redu intelektualna, a tek onda

socialna. Stoga i ne pobuđuje očekivanu reakciju. U suštini se nije mnogo promienilo od vremena, kad je Rabelais, zatočnik ateizma, primao plaću od dekana Svetog Kolegija. No snošljivost se prometnula u pravu strast. I stoga se može s njome sukobiti estetika »obćeg« dobra što će reći aristokracija. Njezina doktrina, njezina stega, njezino sudbonosno zadiranje u slobodu — sve je to protivno ovoj i ovakvoj snošljivosti.

Ne prestaje nam drugo nego da pokušamo ograničiti gubitke i s jedne i sa druge strane. U teoriji to nije laka stvar. A tek u praksi! Time se pokreće pitanje cjelokupnog unutrašnjeg ustrojstva aristokracije. Što se tiče okoline, ona će se povesti za primjerom ili će se oprieti i tako označiti granicu aristokracije. Činjenice će odlučiti.

No spor između estetike obćeg dobra i stečenih prava tolerancije može biti omeđen ili ublažen, ako se omeđi i neposredni cilj aristokratskog djelovanja.

Aristokracija nije ni vjeroizpoviest, ni filozofija, ni moralka. Cilj njezin nije ni abstraktan, a ni obćenit. Njezina pravila nisu uglavljena jednom zauviek.

Aristokracija izvire iz sadašnjosti i njezinih potreba. Kao obranbena ili osvajalačka milicija ona se povodi za strategijom, kojoj je svrha da postigne neki cilj. Taj cilj može biti razmjerno čedan, a može biti i veoma velik; no uviek je određen. Iz feudalne anarhije izkrsava vitežtvo; red svetog Ivana zakrčio je put Nevjernicima; Isusovci se dižu protiv luteranske bune; prosvjetiteljski filozofi razaraju stari poredak.

Njezin je program unapried nametnut, a nameće ga razpored činjenica i potreba. Aristokracija posreduje, djelujući poput kakvog lieka. Posreduje. Odgovara na poziv.

A danas? Kakvo je zlo, koje treba liečiti, i kakav je zov, kome se treba odazvati?

To je prvo pitanje. O tome se budući aristokrati moraju najprije sporazumjeti.
Jasno je međutim, da ovakav sporazum predpostavlja stanovite sklonosti, koje su zajedničke; neke uzajamne tradicije.

Aristokratsko načelo može se lako prilagoditi i stranačkom režimu.
Program velike jedne stranke ne smije biti sušto kazalo sitničavih i neposrednih zahtjeva, koje smo, ovako ili onako, bili sastavili. Moralna je snaga stranke usklađivanje stalnih tendencija, koje odgovaraju drevnim nagonima nekih gomila ili njihovih dielova, a redovno izriču načela jedne družtvene skupine, s čuvstvenim elementima, koji se nadaju prilikama, a treba ih spretno izkoristiti. Uz pomoć moralne snage, koju stranci pruža ovaj sklad, njezini vođe mogu voditi idealističku i pozitivnu politiku; politiku nacionalnih ili socialnih probitaka. Ali je nemoguće, kako to pokazuju bezbrojni primjeri, okupiti mase oko točnog i suvislog plana istinskih boljitaka. Briga ih za takove osnove, koje ne razumiju ili nemaju dovoljno strpljenja, da bi dočekali ostvarenje. Stoga treba mase najprije okupiti s obzirom na spomenute tendencije, koje su trajne, i strasti, koje su trenutačne.
Tako bi na primjer u občini, koja broji tisuću duša, mogli zainteresirati za upravnu reformu Francuzke dvie do tri osobe (i to je mnogo!), no ostalih će 998 glasovati i ubuduće za klerikalizam ili protiv klerikalizma, za bogataše ili protiv njih i t. d., ne mareći za upravnu reformu ili ma kakav pozitivan program. Odatle sliedi, da svaka velika stranka mora imati dva programa. Pučki, koji je u biti svojoj čuvstven i uzbudljiv, i program ostvarivih ciljeva, koji će odrediti stranački vođe, a glavni će ga stožeri provoditi u djelo.
Tako su u prošlosti postupale uspješne stranke, napose tako zvana republikanska ili radikalna stranka, koja je pod izlikom, da brani puk od »plemenite gospode i župnika« — afektivno stanovište — ostvarila laicizaciju Francuzke, provodeći ovu osnovu uporno i u tajnosti.

Budući da je tako, kakav pučki program da izaberemo i koje ciljeve da pokušamo ostvariti?

Izkustvo pokazuje, da su dvie političke strasti glavna baza, na kojoj se osniva obća politika: jedno je socialna pravda, drugo nacionalna osjetljivost. Ljevičarske stranke izkorištavaju prvo, desničarske drugo. Odatle dvie snažne sklonosti, koje se redovno očituju u težkim razdobljima narodnog života: nacionalistička sklonost u jednu ruku; socialistička u drugu ruku. Te su tendencije tako duboko usađene u biću narodnom, da je nemoguće biti izabran, ako — kao socialist — kažeš da nisi domoljub, ili — kao nacionalist — kažeš, da nisi socialan.

Bilo bi to izgubljeno vrieme, kada bi pokušali promieniti ovu pučku osjećajnost. Moramo se dakle upirati o činjenice, ali na nov način. Novu stranku propagirat ćemo u redovima puka, tako da uvjerimo slušatelje, kako se dosadašnje stranke ne brinu dovoljno za družtvene reforme i nacionalna prava. Treba pokazati i naglasiti, kako smo strašno zaostali svojim socialnim uređenjem i kako su naše družtvene ustanove nesavremene. Na socialnom području sukobit ćemo se zacielo s glupošću neinteligentnih konzervativaca. To ne bi bilo nikakovo zlo, a moglo bi čak biti i probitačno, ako tom prilikom pokažemo budućim pristašama, da zadrtih i tupih konzervativaca ima u svim starim strankama. S nacionalnoga stanovišta bilo bi lako upotriebiti nezadovoljstvo zbog tobožnje pobjede desetstoosamnaeste, koja je ljude razočarala, ali treba paziti, da ne zapadnemo u »militarizam«, jer francuzki puk to ne voli. Treba, štaviše, probuditi nadu u vojne reforme: ustrojstvo vojske bit će svrsishodnije, a voj-

nička će služba biti ugodnija. Na pročelju pučke promidžbe svake vrsti treba izpisati: obnova, pomlađivanje, mjesta novim ljudima!

Jezgru velike stranke moraju sačnjavati ljudi, koji su bar donekle nesebični u svom političkom djelovanju; koji prema tome, nisu toliko izloženi razmiricama ili suparničtvu. Neka budu malobrojni, povezani zakletvom, koja predviđa stroge sankcije. Nikako nije potrebno da svi budu neki prvaci, ljudi visokog položaja ili neobično vriedni. Dostajat će, ako se ugled jednih kombinira s darovitošću drugih. Ponavljamo, da je najteže naći ljude nesebične i radine. Time smo naime izključili »stare« i »site«: prvi nisu sposobni za stalan i predan rad, jer nemaju snage i poleta; drugi su postigli za čim su težili, pa se ne mogu otresti straha, da izgube što su postigli.

Oko prvotne jezgre, glavne ćelije, iz koje će se novačiti izvršni odbor, možemo okupiti koliko nam drago osoba, koje su doista reprezentativne svojom osobom ili imetkom. Te osobe donose stranci svoje ime, svoj ugled i svoju članarinu, ali nemaju istih osobnih obveza kao osnivači stranke. Ne pripuštaju se efektivnoj upravi stranke.

Da bi stranka trajala i da bi se razvijala moramo se pobrinuti za mjestne i pokrajinske odbore, posvetivši tome ustrojstvu veliku pažnju (što su naše desničarske stranke redovno propuštale). Stranački agenti, koji vrše promičbu, moraju ciele godine obilaziti pokrajinom, a to će im biti glavno i jedino zanimanje. Treba osnovati propagandno središte i mjestni izvršni odbor u svakoj prefekturi, a pododbor u svakome okrugu. U svakome ćemo kotaru osnovati »krug za proučavanje političkih pitanja« i ustoličiti titularnog izaslanika. Svi ti dužnostnici moraju biti mladi obraćat se mladima.

Ustrojstvo tiska mora biti ovako zamišljeno: veliki dnevnik, u kojem se izražava stranačka doktrina; taj list pripada stranci; podroban sporazum s jednim važnijim listom svake pokrajine; i napokon posebna promičba u redovima novinara i ravnatelja novinskih ureda.

Jean Guéhenno:

HUMANIZAM I HUMANITET

U JEDNOM tragičnom eseju, koji je posvećen Gorkome, pjesnik Aleksandar Blok veli, da su intelektualci i puk dva dušmanska tabora, iako je njihovo neprijateljstvo prikrito. Među tim taborima — objašnjava on — ima pogranična crta, na kojoj se jedni približavaju drugima, kao da hoće pregovarati o primirju. No razgovor biva sve teži i teži: čini se, da je ponor nepremostiv. I on je sam izišao tako ususret puku da »parlamentira«; spreman je poći štono rieč u narod, ali se boji, da će mjesto odgovora čuti »podrugljiv hihot, koji čovjeku ubija volju«.

Što valja o tome misliti? Ja se pitam, ne bi li bilo svrsishodno, da prije svakog pokušaja ovakve vrsti i prije nego što postavimo kakvo političko pitanje, riešimo jedno predhodno pitanje.

Meni se naime čini, da smo mi — intelektualci — obuzeti jednom starom idejom, koja je nekoć bila istinita, ali je danas možda puka obmana. Revolucija je, dovršivši djelo Ideologâ, uvjerila sviet, da su glavno ideje. Jasno je, da nam je to prijalo. Svi smo mi time unapriedeni za vođe i provodiče ljudi. U tom smislu svi su pisci 19. stoljeća, pa i oni najreakcionarniji, dionici revolucionarnog duha. Vjerovali su, da njihova misao može organizirati sviet. Pa i danas, premda smo odložili držanje maga, koje bi znao poprimiti Saint-Simon ili njegovi učenici, i danas smo prilično uvjereni, da u družtvenoj igri naš glas vriedi. Vladamo se, priznajemo,

kao neki spasitelji. A ipak nije nipošto sigurno, da intelektualci imaju još uviek moć, koju si pridavaju. Još je manje sigurno, da ljudske mase, a napose prosti puk, polaže u njih bilo kakvu nadu. Tko zna, da li humanistička naobrazba, na koju se intelektualci uglavnom pozivaju, zbog koje se toliko hvale (bez velike potrebe i ponešto lakoumno), da li taj »humanizam« može učiniti bogzna šta za humanitet. Ako je poviest čovječanstva poviest dugotrajne borbe i polaganog oslobođavanja, ne može se kazati da, u naše dane, intelektualci ovu borbu potiču, da pripomažu oslobođenju. Ne ću ništa uztvrditi, jer je u tim stvarima težko uztvrditi bilo šta; težko je točno odgovoriti na pitanje, kakvim duhom odišu ljudske gomile. No meni se čini, da prepoznajem znakove težkoga sukoba između kulture i ljudi, između humanističke naobrazbe i humanosti. Ako je zaista tako, ako to nije izhitrio neki pesimist, ako je to čak i najtragičnija činjenica suvremene poviesti — ne će zacielo biti nikakove sumnje, da valja upotriebiti sve snage duha, da bi taj sukob dokrajčili.

Puk se ne pouzdaje u kulturu. Gleda je s nepovjerenjem. Mogli bi navesti brojne dokaze o tome. Samo da vas podsjetim, kako nerado i kako bojazljivo šalje svoju djecu u gimnaziju, dok se više pučke škole toliko ne plaši. A s koliko nepovjerenja sluša diskusije o »jedinstvenoj školi«, o kojoj se toliko razpravlja... Svuda nepovjerenje i sumnja.

Poviest 19. stoljeća velika je i tragična poviest. Počinje divnom nadom i čudesnim povjerenjem. Kao da je zaista prometejski duh ovladao svietom. Revolucija je prije svega čin vjere; vjere u čovječanstvo i moć ljudskoga duha. »Pravo broja« (Michelet), proglašeno i javno priznato. Nekoliko običnih rieči, koje padaju na srdce (mislim na deklaraciju prava i dužnosti građanina) daju ljudima novo dostojanstvo. Svatko odsada hoće da bude gospodar svoje sudbine. Kod nas

je puk, zaniet ovom velikom vjerom, izvršio tri revolucije, pobjedničke revolucije, dok se borio za građanstvo. »Jezovite slobodarske popievke«, koje spominje Walt Whitman u svojim stihovima, bile su svakom na jeziku i nada je bivala sve veća, sve dok lipanjski dani nisu slomili u dvoje i 19. stoljeće i francuzko družtvo. Puk je naivno vjerovao, da će i on biti dionikom nove ideologije. No onda su popievke zamuknule. Dvadesetak godina poslije oni iz Versaillesa osvježuju pamćenje puka i predaju ga njegovu starom očajanju. Koban mehanizam, a težak, da teži ne možeš zamisliti, pritišće život puka, preobražava rad obrtnika. A gledajući taj narod, suveren i bezpomoćan, čovjek se nehotice sjeća one Diderotove: »Držati robove nije ništa; ali je nedopustivo državi robove, a zvati ih državljanima.«
A kultura, šta je u to doba od nje postalo? Što su radili intelektualci? Ljudi, koje je Revolucija bila gurnula u prve redove? Koji bi bez nje još uviek uveseljavali družtvo, a sada su, eto, neki dušobrižnici. Ti su se ljudi, mjesto da budu vođe i spasitelji, povukli u osamu. Duh se, opojen vlastitom moći, uzoholio. Početkom stoljeća, jedan je Saint-Simon htio biti Mesija; koncem stoljeća, jedan je Renan htio biti tiranin, a to prilično dobro karakterizira razvitak intelektualca diljem 19. stoljeća. Saint-Simon je snovao o mesianizmu intelektualaca, Renan o njihovoj tiraniji. To znači, da je revolucionarni polet prestao inspirirati duhove. Renan se usudio napisati, da će puk morati da, na koncu konca, pristane da misli ***per procuram. Lukanove*** rieči bile su i njegove: ***Humanum paucis vivit genus.*** Ako mi je dozvoljeno izraziti se jedanput političkim jezikom, kazat ću, da je većina intelektualaca bila skrenula nadesno. To je činjenica. Izgledalo je, da je jedina zadaća duha opravdati ono, što jest; sviet kakav jest.
Jedan je veliki događaj podpuno razodkrio ovaj nered: svjetski rat. Sada se moglo vidjeti, kako je duh ne samo plašljiv, nego upravo kukavan. Intelektualci u

svim zemljama nisu umjeli drugo, nego da opravdavaju zločinstvo. Jasno se razabiralo, da je kultura jedna velika sofistika. San Renana se izpunio. Bio je sanjao o kraljevskoj vlasti intelektualaca: »Teorija, rekao je on — iz koje budu izlazili strašni strojevi, koji podjarmljuju i krote sve i svakoga, dokazat će svoju istinitost nepobitnim načinom«. Izkusili smo ovu nepobitnost. Učenjaci su pune četiri godine mogli vršiti neograničen teror. Šteta samo, da su radili u prilog smrti. Pa kako da puk ne izgubi vjeru u intelektualce? Kako da ne izgubi vjeru u kulturu i humanističku naobrazbu, kad sve to dovodi do takvih katastrofa. A što je najgore, kultura se kanda time ponosi, preuzimajući odgovornost.

Takav je sukob. No htio bih ga opisati i iznutra. Htio bih pokazati čovjeka, koji je izašao iz puka, kako doživljuje kulturu. Ne znam ljepše borbe ni veće intelektualne drame.
Ovu je dramu sjajno sažeo Michelet, kad je, sredinom 19. stoljeća, pisao knjigu o puku *(Le Peuple)*, veliko djelo socialnog odgoja, kojega se nikad ne ćemo nasititi. Sjećajući se svog uzpona, Michelet veli: »Rastao sam kao travka između pločnika, no ta je travka sačuvala sok, kao ona u Alpama. Moja me pustoš u Parizu učinila većim, nego što sam bio, ali me nije promienila. A isto vriedi za moj slobodni studij i slobodnu nastavu, koja je bila uviek slobodna i svuda jednaka. Oni, koji se uzpinju, gotovo uviek gube, jer se preobrazuju; postaju mješanci, polutani; gube izvornost svoje klase, a ne stječu originalnost druge. Nije se težko uzpinjati, ali je težko, uzpinjući se, ostati ono, što jesi.«
Sebi nije trebao uzkratiti ovo priznanje. Ostao je zaista ono, što je bio, pučanin. Nije se odmetnuo od svojih. A ipak se tužio, da je izgubio na jednostavnosti; da nije dovoljno priprost. Da ga je uljudba »sofizirala«. Žalio je cielog života, da ga je naobrazba onesposobila, da piše velike pučke knjige. No Michelet je bio vjeran, a vjernost mu se činila najvažnijom od sviju vrlina. Da, Michelet! Koji su veliki ljudi 19. stoljeća bili vjerni kao on? U tom stoljeću sve izlazi iz naroda, da bi se od njeg odmetnulo. Sok 19. stoljeća, sok je naroda. A tko bi mogao uztvrditi, da je ovaj viek sagradio pučku uljudbu?

»Nije se težko uzpinjati, ali je težko, uzpinjući se, ostati ono, što jesi.« U čem je ta potežkoća?
Poznata je izreka, koju g. Renan pridaje Calibanu, što će reći puku, u svojoj filozofskoj drami: »Dolje knjige! Dolje latinština!« Držim, da je to veliko svetogrđe, jer čini krivo širokim slojevima naroda. U dubini svoje duše pučanin gorljivo teži za prosvjetom. Pa nije li i sam Renan bio u mladosti svojoj Caliban? Ovaj je knez duha odviše brzo zaboravio mladoga kimerskog barbarina. I sam priča o svojoj žeđi za znanjem, koja ga bila zgrabila oko dvadesete, a zove je »encefalitis«. Da, ništa se ne da uzporediti s emocijom mladoga čovjeka iz puka, kad prvi put odkrije, kako je ljudska misao stara, a i on bi htio zauzeti mjesto u toj predaji slobode i borbe. Koliki žar i koliko oduševljenje! Naivno pridružuje ovaj mladac čitav sviet svome napredku. Izprva hoće biti izaslanik »svojih» na kulturnoj njivi. Za njih on radi, za njih se uči misliti. Sada je srednješkolac, stipenidist. I eto, gdje se u njega stala uvlačiti neka oholost, što li, neki osjećaj stida, kad pomisli na »svoje«. Htio bi da budu iztančani, otmjeni... Ipak se još brani. Nije više pučanin, ali bi htio biti pučanin. Trudi se i muči. Uzalud. Sad je na puku, da njega ne prepozna; da ne prepozna svog izaslanika. Više se ne razumije. Ne govore više istim jezikom. Još se uzajamno vole, ali pod uvjetom, da se ne viđaju previše često. Sada je naš čovjek profesor, odvjetnik, inžinjer, ravnatelj tvornice. Što će učiniti? Njegova je zadaća, da zapovieda. Hoće li se kao zapovjednik sjećati svoga podrietla, i ne će li biti gospodar među gospodarima? Sreća, ako ga prilike ne prisile da okrene protiv »svojih« spretnost, koju je stekao, posluživši se

i svojim poznavanjem njihove psihe. Ta on zna, kako ti ljudi osjećaju, jer je i sam bio pučanin.
Da li je taj napredak uzpon ili odmetničtvo?
Kažu mi ljudi, koji sami u to vjeruju: »To je neizbježivo. Ovaj je razcjep odkupnina, koju plaćamo kulturi«. Ne vjerujem. Odkupnina naše kulture, da; ali kulture uobće, nikako.
Tražeći razloge ovoga razcjepa odkrit ćemo najdublji uzrok sukoba, koji iztražujemo. Pustimo po strani nizke sebične razloge, plitku želju za uspjehom i bogatstvom. Odajmo uzput priznanje onima, koji su odbili da budu skorojevići. To je preporučao svojim đacima na preparandiji Albert Thierry, mlad profesor, koji je pao u ratu. No ako se pravo zamislimo, puk baš ne gubi mnogo izgubivši duše skorojevića: mekane glave, slabe karaktere. Teže je što i najbolji mogu doći u napast.
Ima u humanističkoj obuci, kakova je postala tečajem vremena, neki nehaj i neki prezir, nešto ekskluzivno i oholo, što se ne da pomiriti s prosvjetom, kakovu traži puk. Nije lako objasniti ovu ekskluzivnost. Lakše je to osjetiti, negoli objašnjavati. Je li to nezbrisiv žig prosvjete, koja nam dolazi iz doba, kad se ljudstvo dielilo na plemenite i neplemenite, slobodne ljude i robove, *in genui* i *servi*? Možda. Svrha je takove naobrazbe (ako joj se »posreći«) stvoriti mudraca, izuzetno biće, koje će time, što je savršenije, biti odieljeno od ostalog svieta. Znam, ipak, da si je antika priuštila i drugčije snove, i da — koliko je meni poznato — nije nikada kušala kočiti čovjeka u njegovu poletu. Ne mogu smetnuti s uma, da se Sokrat bio udostojao, da izpituje i same robove, znajući, da će u njihovu duhu odkriti zaspalu istinu, koja je spremna da se probudi, baš kao i u duhu mladih plemića, svojih učenika.
No kako je antikna prosvjeta, gajiteljica mudraca, stala uzgajati gospodare?
U drugom stoljeću nakon Krista, pošto je poprimila konačan oblik, odkrila svoje pravilo i postala državnom ustanovom, koja obuhvata i škole, jedan je pisac — Aulo Gelije — upozoravao svoje učenike, da oni, koji dobro govore latinski, ne daju rieči HVMANITAS pučko značenje, sinonim grčke rieči φιλαντρωπιά što će reći: nježna dobrohotnost i susretljivost prema svim ljudima, nego značenje grčke rieči παιδεία »što mi zovemo — dodaje ponosno Aulo Gelije — odgoj, poznavanje liepih umjetnosti.« Kao da jedno mora bezuvjetno izključiti drugo; kao da se stanovita umjetnička naobrazba ne da spojiti s nježnom susretljivosti prema ljudima. U takovom je sustavu sve prožeto prezirom za prosti puk, *vulgus*. A glupa umišljenost *civium Romanorum* nije mogla taj prezir ublažiti. Nemojmo zaboraviti, da je humanistička predaja, kakova je do nas doprla, mnogo više rimska nego grčka: rimski pojmovi reda i prava, mnogo su življi od grčkih pojmova znanosti i ljepote. Postali smo, istina, rimski građani, ali još više ljudi reda, koji dobro i predobro shvaćaju, što je državna nužda. Pa ako smo dobri đaci, gajit ćemo za Spartaka, koji huška robove, iste osjećaje kao Kras ili Pompej.
A prosti je puk bezsumnje na strani Spartaka. U tome je čitava razpra između puka i nas, između humaniteta i humanizma.
I moderno je doba izobličilo ove discipline, koje su se nekoć bar odlikovale snagom. Sada je važnija elegancija: humanistički obrazovan čovjek je pristao, skladan i otmjen. Fina čeljad *(l'honnêt homme)*, kavaliri staroga režima bili su vješti retoričari. Kultura je postala nešto izvanje, dok se nije dotjeralo dotle, da je snobizam (što će reći kulturna predrasuda) potisnuo kulturu. Uljudba je puki teater. Pa kako da ti lažni otmjenjaci odkriju grubu čovječnost pučanâ, koji znadu samo opipljive stvari i snažne ideje. Njihov je odgoj razvio u njima taštinu, koja ih dieli od ostalog svieta, neljudsku taštinu. A dodamo li, da se taj snobizam pridružuje, u velikom broju slučajeva, bogatstvu, a taštinu zbog tobožnje naobrazbe nadopunjuje nadu-

tost zbog imutka, koji dotični snob posjeduje, da kultura i novac šuruju, — onda ćemo možda shvatiti zašto je ta uljudba doista sumnjiva širokim slojevima i zašto se prosti puk slabo pouzdaje u intelektualce, kakovi smo mi.
Gospodin je Julien Benda nedavno uztvrdio, da su umni radnici izdali duhovne vrjednote; možda to nije dosta. Možda je izdana i sama kultura, možda je izdan humanizam.

Nema li tome nikakova lieka? Ne ću misliti na katastrofu, koju bi ovo izdajstvo izazvalo, kad bi se prosti puk zaista odrekao duha, ne hoteći gledati u njemu svoga spasitelja, kad bi izgubio svako pouzdanje u moć razuma i bio prepušten sebi, kad bi se uzdao samo u grubu silu. Nije zadaća humanističkih predmeta *(humaniora)*, da uzgagaju vođe i poglavare. Dosta je toga. Zadaća je humanizma da uzgaja ljude. I, da bi se vratili Aulu Geliju, koga smo netom citirali, παιδεία ne izključuje čovječnost; najviši odgoj ne izključuje velikodušnu ljubav.
Liepome imenu humanizam moramo vratiti čitavo njegovo značenje. Ako je tkogod pomislio, da napadam humanističku naobrazbu, da je pristrano obtužujem, želio bih da mi povjeruje, da nije tako. Znam, gdje čovječanstvo uviek može obnavljati svoju životnu snagu, a stare su mi knjige dovoljno mile i drage, da se protivim njihovu razvodnjavanju. Hoću da budu i nadalje priručnici ljudske energije. Dovoljno štujemo humanističku naobrazbu, da bi se protivio onima, koji je hoće poniziti, iznakaziti. Njezina je svrha (promotrimo li stvar nepristrano) dvostruka. Daje nam, prvo i prvo, metodu mišljenja; neka ta metoda posluži izpravnom mišljenju, a ne sofistici. Obučava nas zatim u jednoj velikoj predaji ljudskoga roda, predaji misli i djela; neka ta predaja vodi računa o nastojanjima svih ljudi. Ne znam, da li je revolucija izvršena u družtvu, ali u školi, u kulturi, nije izvršena. Nikada se još puku nije

govorilo o puku. Nikada mu se nije kazivalo, da bi se i on mogao ponositi svojim djelima. Poviest, nešto zbog udobnosti, a nešto zbog tradicije prianja još uviek uz velika sjajna imena, koja svietle u tami poput svjetionika, a među njima je mrak. Čini se, kao da je duh stanovao samo u zatvorenim odajama učenih ljudi, koji se mogu vinuti do abstraktnoga čistog umovanja. Kao da duh ne provijava sve stvari, kao da neizmjerna i anonimna rabota manuelnih radnika nije pridoniela svoj udio humanizaciji zemlje. Priznajem, da široki slojevi ne izumljuju ideje. Ali ih oni čuvaju. Puk je prostrano srdce, u koje se smješta civilizacija, primajući odatle svoj ritam. A kadikad je puk i spašava, žrtvujući se za kulturna dobra. Njegove krvi ima na svemu, što je u svietu plemenito.
Čovječanstvo se silno proširilo. Bolje je, da to primimo na znanje, nego da silom zatvaramo oči. Hoću kazati time, da su ti ljudi odsada ljudi. Aristokratsko izključivanje, prezir dobro odgojenih — ne će promieniti ovu činjenicu. Pa zašto da onda ne vodimo računa o svim ljudima; o preobilju njihovih želja, o novim potrebama, koje su tako čudesno procvjetale. Mase su se udostojale, da osjete ove potrebe, da zbog njih trpe, i time najbolje zasvjedočile, da su se napokon uzdigle do ljudskog dostojanstva. Pomirit ćemo humanitet i humanizam. Najplemenitija kultura, jedina, koja vriedi u svako doba poviesti, jest ona kultura, u kojoj nalazimo gibanje i polet čovječanstva u tom času njegove poviesti. Ništetna je uljudba, koja novim težnjama ljudskim kazuje ne, koja ne će priznati strastnu gorljivost, koja ih prožimlje, potrebu veličine i dostojanstva, koja ih muči. Mrtva je ona kultura, koja umije samo kočiti, sputavati.
Georges Sorel, razmišljajući o propasti staroga svieta, konstatira, da posljednje poganske škole »ništa ne proizvode i gasnu smiešno i biedno, dok se posljednji poganski filozofi bave samo čaranjem.« Antikna se misao gubi u ništavnim tricama. Čini se, kao da se duh pre-

pao. Neprijazan je i nepristupačan; ne dostaje mu velikodušnosti. Oglušio se na golemi vapaj, kojim ga dozivlju robski narodi. Što da se radi? Sviet se odriče razuma i predaje vjeri.

Hoće li se duh i opet preplašiti?

Ne mogu to vjerovati. A bilo kako mu drago, ovdje sam htio samo postaviti problem, predhodno pitanje. Riešiti to pitanje značilo bi tako postupati, da crta o kojoj govori A. Blok, ne postane nikad bojnom linijom.

André Siegfried:

ZAŠTO RASTE JAZ IZMEĐU EUROPE I AMERIKE

NIKADA nije Europa pažljivije promatrala i proučavala Ameriku, nikada nije strastnije o Americi razpravljala. A Novi Sviet nije nikada pažljivije pratio i ozbiljnije razpravljao o europskim razpravama, koje se odnose na Ameriku. A ipak, čovjek bi jedva pretjerao kazavši, da nikada oba kontinenta nisu bila tako daleko jedan od drugoga, što se tiče njihovih pobuda i njihova ideala.

Obćenito se drži, da je ovo otuđivanje skrivio rat, a napose poratno doba. Usudio bih se uztvrditi, da je dublji razlog ovoga stanja nešto drugo. Europa se, na koncu konaca, nije tečajem jednog pokoljenja tako stubokom promienila; no za vrieme to razdoblja rođena je nova, posve nova Amerika.

To je teza, koju bih ovdje htio razpraviti ne *ex professo*, pozivajući se na brojke i statistike, nego na temelju dojmova, što ih je pokupio Europljanin, koji je bio prvi put u Sjedinjenim Državama 1898., a onda bi se svraćao onamo svake četvrte i pete godine. Amerićanin, koji bi opažao Europu uz slične uvjete, naišao bi sigurno na izvanredne promjene i preobrazbe kao posljedice rata, ali bi morao priznati, da su temelji europske uljudbe ostali isti. Ako se naprotiv prisjećam svojih američkih dojmova prije trideset godina, ne mogu se oteti zaključku, da se izmienila sama baza američke uljudbe. Pojavilo se novo družtvo, koje se temelji na drugim načelima i metodama, koje su posvema različite od nekdašnjih. Pomaklo se i zemljopisno

i moralno težište zemlje. Nije dosta reći, da je iz prošlog razdoblja proizašao nov period u razvitku američke zemlje, ne, pojavilo se nešto specifično novo. God. 1901. do 1904. nisam ovu promjenu jasno uočio, ali sam je nazrievao 1914. Stvar je bila očigledna 1919. ili 1925., kad sam posljednji put bio u Sjedinjenim Državama.
Moja se teza može skupiti ovako: 1. Amerika posljednje dekade 19. stoljeća podpuno pripada prošlosti i logično je, da je stavimo o bok anglo-američkoj uljudbi 17. i 18. stoljeća, mjesto da je povežemo sa sadašnjom epohom; 2. nije se promienio samo duh Amerike, nego i sama geografija, naročito ono, što bi mogli nazvati duhovnom topografijom, budući da se težište zemlje pomaklo; 3. kad brojni pisci suprotstavljaju novi sviet starome nemaju krivo, no razlika nije samo u stupnju, t. j. u dimenzijama, kako se redovno mislilo prije pedesetak godina, nego u samoj naravi europskih odnosno američkih shvaćanja. Amerićani i Europljani mogu proučavati jedni druge, mogu se diviti jedni drugima, pa i međusobno oponašati, no mogućnost uzajamnog shvaćanja je po svoj prilici manja nego ikada odkako se rodio američki Savez.

I.

Ponovno sam pročitao »Prekomorje« (*Outremer*), glasovitu knjigu, u kojoj Bourget doziva u pamet Sjedinjene Države kakove su bile 1893. Djelo je prvorazredno i nakon trideset i pet godina; no najviše čovjeka impresionira kao mjerilo, pokazujući kolik je put odonda prevaljen. Kojih li promjena od svjetske izložbe — *World's Fair* — u Chicagu! Evo nekoliko citata, koji to jasno pokazuju.
Evo najprije dolazak u New York:

»Brojim katove (piše autor gledajući u duhu jedan new-yorški *building*), brojim katove,

jedna od ovih zgrada ima deset, druga dvanaest . . . gigantično, kolosalno, neumjereno, razularno — nehotice ponavljam iste formule, jer čovjeku ne dostaju rieči.«

Suvišan je svaki komentar.
A šta velite na ovaj dražestan opis američke strojopisačice:

»Gledam ono mnoštvo žena, koje su zaposlene po uredima svim mogućim poslovima. O jednu mi je zapelo oko: mlada i ljubka sjedi za pisaćim strojem. Prepisuje rukopis nekoga članka. Fini prsti poigravaju tipkama ovoga instrumenta, kao tipkama klavira. Čist posao, ne previše naporan, a na dražestnom licu ocrtava se vedrina mirne savjesti.«

A ova »slobodoumna« djevojka devedesetih godina?

»Večera bez majke kod neke mlade žene, koja se ubraja među njezine prijateljice. Traži da joj ponudite cigaretu, puši jednu za drugom (nabrojio sam četiri) . . .«

Strašno.
Još jedna opazka, manje slikovita, ali po mome mišljenju značajnija:

»Vidio sam kazalištnu dvoranu, koja je reagirala urnebesnim odobravanjem na rieči radnika, koji — ulazeći u krčmu — veli: ‚Rodio sam se kao slobodan američki građanin i hoću da idem kud me volja!'»

Nije li nakon četvrt stoljeća u zemlji prohibicije ova družtvena izjava značajna ili bar zanimljiva?
Ili su te bilježke netočne? Nipošto. Bourget je zapažao točno. Putujući 1898. Sjedinjenim Državama našao sam Ameriku, koja je bila u svemu vrlo slična Bourgetovoj. No može se reći, da se odonda sve, da, sve, promienilo. A nije se promienilo vanjsko lice, koliko se promienio duh, koji prožima američko podneblje. Došao sam čak do zaključka, da bi desetljeće 1890.—1900. trebalo smatrati posljednjom fazom predhodnog

razdoblja, koje je, eto, dotrajalo, premda ova dekada sadrži gotovo sve klice suvremenog doba.
A što je devedesetih godina dotrajalo (da bi to opazili trebao je razmak jednog pokoljenja), nije bilo ništa manje nego stara anglo-američka uljudba 19. stoljeća, koja se rukovodila osvajanjima i gospodarskim izkorišćivanjem cieloga jednog kontinenta. Na tom stupnju razvitka Sjedinjenih Država duhovni je život Amerike primao sve pobude iz Bostona i Nove Englezke. Ne valja međutim zaboraviti, da su ti Bostonci nosili na dnu srdca Englezku, odakle su potekli, a kroz Englezku su primali europske utjecaje diljem čitavoga stoljeća. Američka književnost sredinom 19. stoljeća pripada na oko Novome Svietu, no ako se dublje zagledamo, morat ćemo razabrati, kako je duboko ukorienjena u Europi. Može se kazati bez pretjerivanja, da su te Sjedinjene Države bile još uviek duhovna kolonija Europe.
I u kozmopolitskom New Yorku birani su pojedinci, aristokracija onoga doba, obraćali svoje poglede prema Starome Svietu, smatrajući ga nuždnim izvorom kulture. U dodiru s »Četiri stotine« (ova je vrst izumrla!) gospodin se Bourget osjećao u vrlo obrazovanom krugu, koji je željan diletantizma, a možda je i odveć profinjen. U toj potrazi za novim dojmovima, koja graniči s dekadentizmom, francuzki romanopisac nazrieva neko staračko razpoloženje. Taj je sud paradoksalan, ali vanredno točan, ako pomislimo, da se *Amerika fin de siècle*, koja je tada starila, pomladila odtada i obnovila, stvarajući podpuno novu etiku proizvodnje. Istina je, da jaz nije pukao između 1830. (na primjer) i 1890., nego između 1890. i 1914., a osobito između 1890. i 1928. Kolonijalna spona s Europom je presječena. Amerika se vinula do podpune samostalnosti, stvorivši novi obrazac gospodarske kulture, koja pripada samo njoj.
Ova »pokrajinska« atmosfera nije se održala samo u iztočnom dielu Sjedinjenih Država, nego i na Zapadu.

Zapad je do pred četrdeset godina, kad je prema sunčevom zalazu postojala granica između poznatog i nepoznatog svieta, bio još uviek domena mašte i pustolovnog života, zemlja slobode, koja graniči s hirovitom samovlašću. Na Zapadu bi još pod konac stoljeća naišao na pionire, kauboje, financijske osvajače, koji su poput drevnih konkvistadora prodirali u pustinju, gradeći željezničke pruge. Godine 1898. mogao sam još vidjeti posljednje odraze ove romantične prošlosti: razularena atmosfera u nekim gradovima jugozapada, na meksičkoj granici, podsjetila me na amoralnost Azije, koja svoje prohtjeve nimalo ne skriva. Nekoliko godina poslije, donekle već 1904., svega je toga nestalo. Mjesto pustolovne romantike javljala se na pomolu Amerika Forda i Babbitta, a naslućivali su se i prvi predznaci prohibicije.
No bilo kako mu drago, ovo američko družtvo pod konac 19. stoljeća imalo je svoj čar, kojemu ne bi mogao odoljeti. U to doba Amerika je još blizka svome kolonijalnom podrietlu, tek se oporavlja od secesionog rata (New Orleans je još 1898. pravio dojam pobieđenog mjesta), a predala se svim žarom epskome djelu kolonizacije. Bila je još (a tu su sliku sačuvali svi europski putnici) genijalna, ekscentrična i pomalo luda. Već je silno bogata, ali puna biednika, avanturistična do srži, a ipak puna strahopočitanja prema staroj Europi, koju još uvijek priznaje kao nepriepорno središte uljuđenog svieta. Držim, da većina Europljana, koji su upoznali tu Ameriku, potajno žale i tuguju za njom.
Kako je tečajem jednog jedinog pokoljenja (pa i prije), ovo družtvo odgurnuto u prošlost? Razloge treba tražiti u dvama događajima, koji su nadasve važni. Prvo je činjenica, da je osvajanje kopna dovršeno, tako da Zapad ne graniči više s nepoznatim. Svi su noviji povjestnici iztakli važnost ove činjenice. Pioniri ne znaju više kuda bi; gotovo je; a s njima nestaje i mistika Dalekog Zapada. Nakon pustolovine — uztrojstvo. Na

slieđe pustolovnog duha preuzima organizatorni duh. Americi nije više do toga, da osvaja po miloj volji, nego da metodički proizvodi. Veliki čovjek novoga pokoljenja nè može više biti pionir, kao što je Lincoln, ni željeznički magnat kao što je Hill, nego Henry Ford, izvanredno nadareni primitivac. Amerika nije više prerija, koja se pruža u nedogled, te možeš njome jašiti po miloj volji i kriepiti se svježim nepokvarenim uzduhom — nego golema tvornica, koja se odlikuje bajoslovnom proizvodnjom.
Tako je od samoga američkog duha poteklo novo shvaćanje proizvonje, a s njome i čudesni napredak: *standard of life* američkoga ljudstva naglo se mienja i poprima neslućene oblike. U tom poslu Sjedinjene Države ne duguju zapravo ništa Europi, te mogu s pravom uzkliknuti: to je naše djelo *(we did it)*! Nema više spona, koje su tako dugo vezale novi sviet sa starim, davajući Americi podređen položaj. To je bez sumnje glavni uzrok silne preobrazbe, koja je u 19. stoljeću stvorila od Sjedinjenih Država novi kulturni krug, u kojem bi uzalud tražili legendarne spodobe prošlih dana. Gdje je danas raztrošni i pomalo luckasti multimilionar, kojega Abel Hermant opisuje u svom romanu kao poludivljaka? Gdje je gentlemanski *cow boy* gospodina Bourgeta? Gdje je stari plemenitaš iz južnih država, koji se, na našu veliku radost, tako dugo sačuvao na ledu tradicije? A gdje je, prije svega, dojučerašnja sloboda, koju je progutala, kao od šale, nezasitna neman proizvodnje? No, kako veli pjesnik, gdje su lanjski sniezi?

II

Poneki putnik misli da pozna Ameriku, jer je proputovao atlantske države. U 18. stoljeću bilo je to bez sumnje dosta. No već je 1830. Tocqueville smatrao potrebnim da produži do Misisipija, a dandanas je nemoguće shvatiti Ameriku, ako nismo upoznali i Zapad. Pravo područje američkog duha započima, zapravo, tek s onu stranu Alleghany-gorja. To je možda činbenik, koji utječe najizravnije na sadašnje odnose između Europe i Amerike.

Prva je reakcija Francuza, kad ugleda New York, čuđenje, a to je i posve prirodno. Ipak čovjek nema dojam, da je svaka veza s Europom prekinuta: New York je svjetska metropola, kozmopolitski i američki grad, otvoren svim narodnostima, kao i svim oblicima misli. Tek nakon što je prešao Aleghaniese, Europljanin će osjetiti, da nije više na domak Starome Svietu. Pred njim se pruža golem predio, koji nema određeno ime, uokviren silnim gorskim lancima i napučen desetcima milijuna stanovnika, koji žive samosvojnim životom, hrane se svojim vlastitim proizvodima i troše ogromnu množinu predmeta, koje fabriciraju, tako da za izvoz jedva što preostaje. Svi se ti ljudi rukovode moralnim, materialnim i družtvenim pravilima, koja nisu pozajmljena od Europe, nego su stvorena na licu mjesta obzirom na lokalne potrebe. Ti ljudi dobro znaju, da bi ostali dielovi svieta mogli prestati da se s njima gospodarski takmiče, da bi mogli i propasti, a da njihovo blagostanje, ***prosperity***, ne bude narušeno. Njihov je utjecaj tako osječao, da se sve više opaža tendenca, da baš ovaj predio U. S. A. udari žig suvremenoj američkoj uljudbi. Ti su ljudi tako zadovoljni sa sobom (a imaju i zašto), da njihov nacionalizam (mogli bi kazati i: provincializam) ne propušta nikakove strane utjecaje. Ne, i sami Englezi nisu tako podpuno zatvoreni u spokojnome miru svoga životnog stila, koji su zavolili!
Pod tim kutom treba gledati i ocieniti ovaj lični dojam, koji zaslužuje da bude iztaknut. U Chicagu, a ne u New Yorku ja sam prvi put uočio, da sam daleko, vrlo daleko. Naprotiv sam na povratku sa zapada i Pacifika, u Richmondu u Virginiji, osjetio ponovno nešto nalik na europsku atmosferu: ljudi su se kanda

dičili dugotrajnom predajom, poznavali su nesamo djeda i baku, nego i njihove roditelje, a rado bi ih i spominjali; neka misaona i umjetnička shvaćanja nisu se razlikovala od mojih, a bilo je očito, da su ti ljudi koristnici dragocjene otčevine, koju predstavlja naslieđena kultura. A kako sam ih bolje shvaćao nego ostale Amerićane, bili su i oni podobniji da shvate Europu, negoli njihovi zemljaci s obala Misisipija. Europa je za njih bila još uviek snažno i privlačivo središte. A mnogi su od njih posjetili Englezku ili Francuzku, ali nisu nikad bili u Kaliforniji!

Ovdje se nameće jedno pitanje: gdje sadašnja civilizacija Sjedinjenih Država nalazi svoj najsavršeniji izražaj, na iztoku ili na zapadu? Američki *Census* objelodanjuje svakih deset godina značajnu zemljopisnu kartu, na kojoj je zemljopisno težište pučanstva označeno križićem. Odavna je taj križić na svom putu prema zapadu prevalio gorje Aleghanies. Prigodom popisa 1920. evo ga usred doline Misisipija, u državi Indiana, sasvim blizu granice Illinoisa. Ovo pomicanje nije samo posljedica kopnene kolonizacije, nego i snažne i sve jače industrializacije zapadnoga središta. Središnje se države stvarno razvijaju u tom pravcu, dok poljodjelstvo, bar u sadašnjoj fazi, dolazi tek na drugo mjesto. Spomenuta karta nije zacielo gospodarska karta, ali nemojmo podcieniti njezino družtveno značenje. Na stupnju razvitka, što ga je postigla, američka se uljudba — kako je gledamo mi Europljani — očituje uglavnom velikom proizvodnjom »u seriji«, koja je omogućila, da milijuni ljudskih bića podignu svoju životnu razinu. A ta veleproizvodnja sve se više usredotočuje u državama između samoga središta i zapada, gdje nalazi u sebi samoj (a to ne smijemo smetnuti s uma) i svoje gravitaciono središte. Odatle i prirodna posljedica, da se zamisli i metode, koje prevladavaju danas u Sjedinjenim Državama, ne oblikuju više u atlantskim državama, koliko u ravnicama, koje

se pružaju na jug od Velikih jezera. Nekoć je to bio Lincolnov kraj, danas je Fordov.

Promotrimo li zemljopisni smještaj američkog veleobrta tečajem jednoga pokoljenja, morat ćemo ustanoviti, da tvornički uređaji nisu usredotočeni na obalama Atlantika, što bi svakako bilo prirodno, kad bi Amerićani bili izvozni narod. Ima, istina, znakova, koji svjedoče da posljednje doba tvornice niču kojekuda, no još je prerano, da bi na temelju tih pojava pravili kakove zaključke. Sjedinjene Države ne izvoze više od deset po sto svoje proizvodnje.

I zato industrije, mjesto da se utabore na obalama Oceana, teže naprotiv prema središtu južno od Jezerâ. To je geometrijsko mjesto, gdje nalaze dovoljnu količinu sirovina i goriva, a povrh toga i najbolju bazu, odakle će dohvatiti domaćega kupca, budući da je domaća klientela mnogo važnija od strane. Karakteristično je, da gradovi, koji su posljednjih dvadeset godina doživjeli najsilniji razvoj, nisu morske luke, nego središta, koja su se smjestila sto i dvie stotine milja u unutrašnjosti, kao: Dallas, Birmingham, Atlanta ili Detroit . ..

Sjećam se, kako je 1898. u Pittsburghu jedan Amerićanin ponosno uzkliknuo: »Evo nas, dakle, na Zapadu!« Godine 1925. čuo sam nedaleko Saint Paula pomalo prezirnu izjavu: »Tamo daleko na iztoku, u Chicagu!...« Iztok se stalno pomiče prema zapadu i zato je ono, što se još juče zvalo zapad ili srednji zapad, postalo danas pravim središtem. Znamo dakako, da je New York još uviek (i više no ikad) intelektualna i financijska priestolnica. A ipak izgleda, da se pobude, kojima se odsada rukovode Sjedinjene Države, oblikuju sve više s onu stranu Alleghany-gorja; na zapadu, a ne na iztoku.

A to mi nameće ovaj zaključak: Sjedinjene su Države posljednjih 25—30 godina proizvele civilicaziju, koja je specifično izvorna, a njezino je srdce u samome središtu američkoga kopna. Ta nova civilizacija, bilo zbog

prostorne udaljenosti, bilo zbog toga, što nam gotovo ništa ne duguje, sklona je, da Amerićane od nas odaleči. Nije li to dosta, da objasnimo sve veće nerazumievanje, koje dieli Novi Sviet od Staroga?

III.

Posljednjih dana 1925., prije nego što ću napustiti Sjedinjene Države, gdje sam proboravio nekoliko mjeseci, pokušao sam sažeti glavne dojmove, koje nosim kući. Ove kratke bilježke nisu bile namienjene javnosti. Ipak možda nisu bez interesa, ne što bih u njima iznio neke izvorne misli, nego kao svjedočanstvo, spontana reakcija prosječnog Francuza, što će reći Europljanina iz zapadne Europe.

S gospodarskog je stanovišta zemlja zdrava, budući da se njezino blagostanje temelji u jednu ruku na preobilju zemaljskih proizvoda, a u drugu na dotjeranom ustrojstvu proizvodnje, s kakvom se Europa nipošto ne može podičiti.

Što se tiče kulture, opravdana je bojazan, da će standardizacija proizvodnje smanjiti s vremenom duhovne i umjetničke vrjednote američkoga družtva: uloga radnika u fordiziranoj tvornici nije podobna povećati njegovu osobnu vriednost. A da bi cjelokupno američko pučanstvo učinili dionikom materialne udobnosti, američki tvorničari moraju proizvoditi osrednje artikle, koji možda zaostaju za europskim proizvodima.

Što se pako tiče etike, očito je, da su Amerićani dotle dotjerali, da svoj *standard of life* smatraju nečim posvećenim, pa će tu svetinju braniti pod svaku cienu (shvativši tu rieč doslovno). Nema sumnje, da su spremni na mnoge intelektualne, a možda i moralne žrtve, samo da bi sačuvali taj životni standard.

U političkom se životu zapaža nešto slično: čini se, da kapacitet proizvodnje (*efficiency*) zasjenjuje i sam pojam slobode. U ime bolje proizvodnje pristat će Ame-

ANDRÉ SIEGFRIED

ričanin na sve žrtve obzirom na njegove osobne slobodštine, a možda čak i politička prava.

Ovi redci skupljaju u jedno dva bitna dojma, koji predstavljaju nesviestnu reakciju većine Francuza u Sjedinjenim državama.

Svi su izprva zadivljeni stupnjem materialnog blagostanja, što ga je dosegla nesamo elita, nego i, obćenito uzevši, široke mase narodne. Knjige, časopisi i statistike i slične publikacije obaviestile su već odavna obrazovano europsko obćinstvo o tom stanju stvari. Ipak nije moguće shvatiti tu činjenicu u svoj njezinoj suštini, ako nismo fizički udisali američku atmosferu. Obogaćeni tim izkustvom priznat ćemo bez oklievanja, da se dohodak i način života u Sjedinjenim Državama ne da mjeriti istom mjerom kao u Europi. Ljudi jednako vriedni, jednako zaslužni i izkusni, nagrađeni su za svoj rad sasvim drugčije, tako da je ova razlika, u nekim slučajevima, uprav uvredljiva.

U Aziji, u Africi susrećemo još uviek strahovit prizor fizičkoga propadanja, koje se javno očituje, a nikoga ne uzbuđuje: tužne povorke sakatih prosjaka, ljudskih podrtina, za koje se, rekao bih, nitko ne brine niti pomišlja, kako bi ih pridigao. Europa je bezsumnje dostigla stupanj razvitka, koji izključuje ovakav družtveni skandal; no ima u Europi »razbaštinjenih« klasa, koje provode u nekim velikim gradovima život jadan i, priznajmo, nedostojan čovjeka. U Sjedinjenim Državama ima po gdjegdje takvog pauperizma, no ta je vrst siromaštva prestala biti normalnom pojavom sadašnjega američkog družtva. Može se kazati, da je u tom smislu Amerika naprednija od Europe, upravo kao što je Europa naprednija od Azije. Ako bi trebali odgovoriti na pitanje,koji je udio Sjedinjenih Država ljudskoj civilizaciji najljepši, mogli bi reći, da Amerika prednjači dostojanstvom materialnog života, koji jamči svojim građanima.

Ovo družtvo počiva dakle na temelju, koji je skroz naskroz zdrav. To je zasluga američke domišljatosti

i spreme, ali u mnogo većoj mjeri zemljopisnih i gospodarskih prilika, koje su mnogo povoljnije, nego u Europi. Neograničena proizvodnja živežnih namirnica i sirovina nadilazi naše mogućnosti. Čovjek se ne može oteti pitanju: da li bi američko družtvo bez ovoga silnog i prebogatog teritorija, koji je (ne zaboravimo) bio vrlo riedko naseljen — bilo podobno osigurati svojim članovima sličan stupanj blagostanja. Ne valja nadalje smetnuti s uma, da se serijska proizvodnja vrši lakše na glomaznom jednom kopnu bez unutarnjih granica, negoli na razvedenom poluotoku kakav je Europa, gdje su, povrh toga, narodne individualnosti brojne, a vuku lozu iz pradavnih vremena. Ipak nemojmo škrtariti s priznanjem: udivljenja je vriedna činjenica, da je industrija s onu stranu Atlantika znala pomiriti visoke nadnice i nizku proizvodnu cienu. I zato ćemo unatoč nekim neprirodnim crtama, kojima se odlikuje američko blagostanje, rado priznati, da je taj prosperitet trajan, jer počiva na čvrstoj i zdravoj podlozi.

Jeftinoća proizvodnje ovisi o seriji, a serija o potrošnji masa. Odpor, kojim obrazovani Europljanin reagira na taj sustav, objašnjava se, držim, činjenicom, da je američko stanovište u biti svojoj demokratično, dok je Europljanin od starine aristokrat. Značajni su prigovori Europe (ili bar Francuzke) u toj stvari: standardizirani su proizvodi bezlični, a nisu ni profinjeni; a je li vriedno žrtvovati osobne vrjednote, da bi postigli višu razinu materialnog života? I je li vriedno u ime proizvodnog kapaciteta žrtvovati i mrvu slobode? U slavnoj svojoj knjizi »Gospodarske posljedice mira 1909.« Keynes je pokazao, da se veličina Europe u 19. stoljeću temelji u neku ruku na tome, što su se radnici zadovoljavali osrednjim nadnicama, dok je srednji stalež živio razmjerno vrlo čedno, da bi mogao štogod pri štedjeti. Da se i jedni i drugi nisu skučili, ograničivši svoje potrebe, ne bi mogla procvasti kultura, koja se temelji na dobrovoljnoj žrtvi većine u korist profinjene intelektualno-umjetničke manjine. Demokratski uspjesi

Amerike zadivili su Europu, no profinjeni pojedinci, koji su se koristili moralnim (a možda i materialnim) prednostima prijašnjega stanja, ne mogu se ponekad oteti pitanju: koliko stoji sav taj *comfort?* A na to se javlja i sumnja: ne će li Europa, bude li se povela za američkim metodama, uništiti svoju ličnost, mjesto da je što podpunije razvije? Ne izvire li kriza staroga kontinenta u velikoj mjeri odatle, što su mase očarane američkim primjerom, pa traže demokratski komfor, dok bi izabranici htjeli održati negdašnje ideale?

Serijska proizvodnja i uljudba masa (prirodna posljedica produkcije) — to su evo značajke novoga američkog družtva. Treba priznati, da je serijska proizvodnja sadržana u zametku u europskoj industriji 19. stoljeća, ali nije primjenjivana naveliko, dok se posljednjih trideset ili četrdeset godina nisu dale na taj posao Sjedinjene Države.

Uljudba je masa postala tek nedavno stvarnost, kada je srednji zapad stekao svoju osobnu fizionomiju. Može se reći, da je američka zamisao velike proizvodnje niknula u Europi; no takva je proizvodnja Europi tuđa, a stari je kontinent izgubljen, ako se budućnost bude osnivala na množtvu. Europa može nadživjeti samo kakvoćom.

Dok se Sjedinjene Države nisu izrazile družtvenom tvorbom, koja je specifično njihovo djelo (a takovo je djelo serijska proizvodnja i gospodarska demokracija, koja se bazira na množtvu), dok su bile (i to u mnogo većoj mjeri, nego što se obćenito misli) duhovna kolonija Europe — američke su nam države bile bliže, a međusobno je razumievanje bilo lakše. Prije nego što će u 20. stoljeću postati mladi, Amerikanci su u 19. stoljeću bili stari, a zato su nam bili i sličniji. Lincolna s njegovom biblijom i klasičnom naobrazbom Europa je lakše shvaćala, nego što shvaća Forda, koji je podpuno lišen predaje. Njegove su metode posve nove, a novo je i njegovo mjerilo. Sve je to smišljeno za sviet, koji je podpuno različit od našega.

Jules Romains:

VELIKA BIEDA EUROPE

TO BI SE moglo nazvati: »Jedan Europljanin Amerikancima«, budući da se zaista čovjek iz Europe podieljene i raztrgane Europe, obraća ljudima Sjedinjenih Država Amerike. Hoće govoriti kao Europljanin, a vi ga slušajte kao Amerikanci, jer su vama ove rieči namienjene.

Htio bih vas potaknuti, da se ozbiljno i srdačno zamislite o sudbini Europe, uočivši kako je uzbudljiv njezin sadašnji položaj i kako je uzbudljiva njezina budućnost. A kako ne pripadate Europi podobni ste, a rekao bih i ovlašteni, da izpitujete zagonetku europskog udesa i da pri tom pokažete mnogo tjeskobne simpatije.

Ima, istina, u Europi još nekoliko malih država, koje se krste neutralnima i koje bi se, kako izgleda, mogle dati na taj posao: da objektivno i djelotvorno razmotre događaje, koji ih zapljuskuju sa svih strana. No njihova je neutralnost nemirna i nesigurna; jadna je njihova neutralnost, nalik na mačku, koja se za vrieme oluje sakrila izpod pokućstva. A takav položaj nije ni udoban, ni filozofski i ne pogoduje trieznom razsuđivanju.

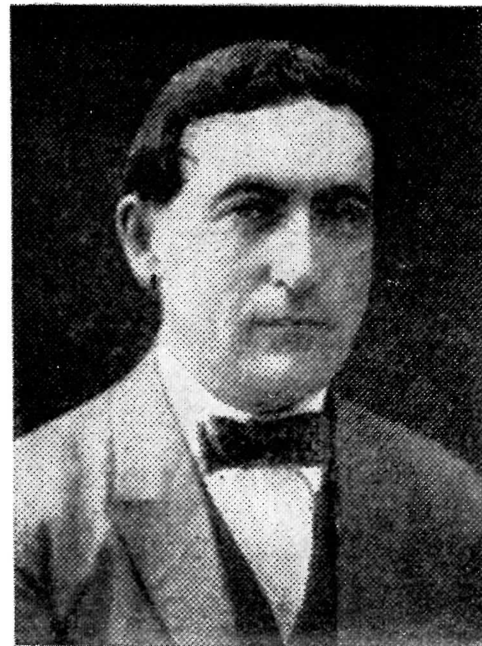
Ljudi Amerike gledaju rat starih naroda, kao što su gledaoci antiknoga kazališta gledali tragediju (Atridâ), kako se razvija na pozornici: potreseni su i smućeni; osjećaju, kako ih pritisnuo Usud, moćni pokretač Eshilovih drama. A premda je udaljenost, koja dieli

pozornicu od gledališta više idealna nego tvarna, nisu upleteni u samo zbivanje.
Vi Amerikanci imate još jedan razlog da se o toj krizi bratski zamislite. Iako se to jasno ne razabire, ima analogija, dubokih analogija između potresa, koji sada trese Europom, i potresa, koji je prije pola stoljeća malne zanaviek razbio Uniju vaših država. Situacija zacielo nije istovjetna, a bilo tko može pronaći i iztaći razliku (u životu nema dviju identičnih situacija, a ženitba ili smrt jednog čovjeka ne naliči ženitbi ili smrti kojega drugog čovjeka), ipak tvrdim, da sadašnji europski rat ima više zajedničkih točaka sa secesionim ratom između Sjedinjenih Država sjevera i juga.
Jedan je i drugi rat u suštini svojoj oružani sukob unutar jednolične civilizacije. Ili ako hoćete, oba ova rata nisu po prirodi svojoj ratovi, nego građanski neredi i unutrašnje trzavice. Odakle i tolika upornost, zagriženost. Protivnici se mrze i teže strastveno jedan za drugim, kako to biva samo među blizim rođacima. Pravi rat, rat među narodima, koji su zaista strani jedan drugome, ima nešto hladnije, nekako je bezličan, neosoban, a ma kako bio žestok, ne gubi nikada značaj političkoga podhvata, koji će lakše zainteresirati upravljače negoli podjariti maštu gomila.
No spomenuta dva rata naliče upravo time, što jedan i drugi predstavlja krizu ujedinjavanja. U jednom i drugom slučaju očituje se bolestnom žestinom nezadovoljena potreba i težnja za jedinstvom. Sadašnji europski rat dolazi (kao i secesioni) nakon mučnoga razdoblja, za vrieme kojeg je obća nelagodnost postala malo pomalo jasno stanje ljudske sviesti. A nitko nije znao hoće li se obći nemir smiriti u velikom jednom zagrljaju ili će se zatrovati ludilom uništavanja.
Secesioni je rat obnovio i učvrstio vaše jedinstvo, nakon što su se vaše države bile gotovo razpale. Europski rat ima jednaku odgovornost. Može iznenada učiniti djelotvornim skrito jedinstvo europske uljudbe. U toj neprovidnoj tmuši mogla bi se Europa najednom

kristalizirati. No mogla bi se i razpasti u nepovrat. Rođenje Europe ili mrtvorodstvo. Pozivljem vas, da o tome mislite. Vriedno je o tome misliti.

Može se činiti neoportunim, što netko u to doba govori o jedinstvu Europe; pa i sama rieč doimlje se kao neka bajka, da ne kažem glupost. Zar sadašnji rat očigledno ne pokazuje, da su narodi staroga svieta razcjepkani i da je njihova mržnja neizbrisiva? Mjesto da se razrieše u novim harmonijama, te se diobe i mržnje produbljuju, bivajući sve teže i teže. Sve dublje se urezuju u našu sviest. Ono, što je nekoć bilo kavga kraljeva i diplomatâ prometnulo se, kako izgleda, u bjesomučno hrvanje naroda. Kao da je svaka nacija u svim svojim pojedincima postigla sviest o svojoj samobitnosti, što će reći: samoći (uzprkos nesigurnim i nestalnim savezima, koji jedva štogod pomažu); sviest o potrebi krvavog takmičenja (uzprkos mirotvornim konvencijama i obraničkim ugovorima), ako predmet spora vriedi više od jednoga lješnika i ako se prilika da napadnemo protivnika pričinja zgodnom.
Ipak mi se sve nekako čini, da te razmirice i mržnje nisu nikada bile tako površne i umjetne kao danas. Banalno je uztvrditi, da se europski nacionalizmi i antagonizmi ne mogu opravdati etnografskim razlozima. Nisam jedan od onih, koji nehajno odbacuju pojam rase, nego čvrsto vjerujem, da taj činbenik utječe na mentalitet i sklonosti pojedinaca i skupina. No svako đače zna, da su se rase na zemljištu Europe razvijale tako reći u naslagama, da su se križale, stapale ili bar izpreplitale po miloj volji, te se čovjek vrlo težko snalazi. Pruska, predvodnik germanstva, puna je Slavena; Rusija, predvodnik slavenstva, puna je Germana u višim družtvenim slojevima. Italija, središte Latinâ, zapravo je šarena smjesa Kelta, Germana, Slavena, Iberaca, Maura i možda Finaca, da ne zaboravimo Grke i stare Latine. Što se tiče Francuzke, koju rado proglašuju tipom ujedinjene nacije, Francuzka

crpe svoju srž iz sviju poznatih odlika biele rase, koje je asimilirala, a tko zna, nije li u davno doba bilo i priliva mongolske krvi.
(Ove etnografske opazke učinit će se kome možda vrlo elementarne ili čak suvišne. Amerikancima nisu za vrieme rata izgledale ni elementarne ni suvišne. Hoće li danas biti drugčije?)
Bilo kako mu drago, ovo pitanje nije sporno: rasne razlike ne tvore nikakovu zapreku jedinstvu Europe. Vi ste, Amerićani, eksperinmtalan dokaz, de to ne može biti zaprekom, budući da su sve europske rase pripomogle stvaranju vašega narodnog tipa, koji je već točno određen i snažan.
Ne može se osporiti ni to., da je Europa homogena u družtvenom pogledu. Izuzmemo li neke zaostale pojase (koji uostalom danomice bivaju uži), Europa sačinjava, od zapada prema iztoku i od sjevera prema jugu, veliko jedno družtvo, koje ima svoje uztrojstvo, svoju strukturu i životni ritam, koji je u skladu s njezinim tlom.
Ne ću iznositi stvari, koje su svima poznate. Bilo da se radi o smještaju glavnih gorskih lanaca, razpodjeli riečnih bazena ili željezničkom sustavu i umjetnim vodenim putovima; bilo da promotrimo velike struje, kojima se vrši izmjena dobara ili središta europske djelatnosti, Europa tvori već sada cjelovito družtvo, koje se temelji na čvrstim zemljopisnim temeljima. A nije ni potrebno, da se pozovemo na te abstrakcije: svatko tko je putovao Europom i prešao nekoliko puta njezine unutarnje granice neka se sjeti svojih dojmova. Nije li duboko osjetio europsko jedinstvo na licu mjesta? Nije li osjetio, da različite zemlje, koje tvore Europu, nisu odsada drugo no pokrajine. Svaka je od tih pokrajina bogata, bez sumnje, i ponosi se svojom predajom, svojim običajima, svojom historijskom prošlošću; svaka od njih s pravom želi da sačuva taj ures, ali je ipak pokrajina, provincija, što će reći dio Domovine.

JULES ROMAINS

Ovome jedinstvu nedostaje svečani akt, kojim bi to jedinstvo bilo priznato i posvećeno. Moramo pak priznati, da ovaj rat nije takav svečani čin. Ipak se iz protivnoga rađa protivno (kako vele drevni mudraci), a događa se, da žestoka kriza požuri evoluciju, koju naoko prekida.

Prije svega treba da shvatimo narav toga rata, njegov mračni duh. Vele, da je ovo u biti svojoj moderan rat. Moderan je zacielo po svom postupku, ali neki drže, da je moderno i ono, što ga iznutra pokreće, naime ratni uzroci. Povjestnici, koji postupaju sustavno, lako će jednom dokazati, da je taj rat bio neizbježiva posljedica gospodarskog suparničtva; da je proizašao iz onoga, što je najsuvremenije u materialnome svietu: iz tvornice, doka, parobroda. Izišao je — vele — odatle kao dim iz velikih dimnjaka. A eto, ja u to ne vjerujem, premda se čini, da je tako i premda u toj teoriji ima po koje zrno istine. Ne, ovaj je rat anahroničan.

Europu devetstopetnaeste salieću sablasti. Ščepali su je prastari snovi i gurnuli u ludilo; snovi, od kojih neki izviru na dnu vjekova. Smiešno je, kad netko veli: »Radnici se bore, da bi sačuvali visoke nadnice, koje su ugrožene gospodarskom konkurencijom.« To je nezgrapna šala. Čovjek ne ostavlja ženu i djecu i nosi kožu na pazar, da bi spriečio hipotetično smanjenje nadnice i spasio 25 pfeninga dnevno. Pa i sami poslovni magnati, makako bili tobože lišeni ljudskih osjećaja, nemaju opipljivih razloga da izazovu takove kataklizne. Znaju oni dobro i predobro, da je rat nepoznanica, da se događaji, kad jednom krenu, ne mogu više obuzdati, a mogu pregaziti one, koji se tome najmanje nadaju. Ne, takove eksplozije nisu proizvod razuma i hladnog računa. Čovjek nije tako loš račundžija; ne možemo ga bez razloga obtuživati s tolike gluposti. No, ako čovjek umije računati, činjenica je, da uviek ne računa i da mnogi njegovi čini nemaju ništa zajedničko s umovanjem.

Kako reče jedan suvremeni mislilac (a ta opazka nije bez dubine): »Čovjek je biće podobno da sebe zamisli drugčijim, nego što jest.« Ovoj sposobnosti dugujemo neke od svojih radosti, ali i mnogo najvećih naših nedaća. Sadašnji se Europljanin ne zamišlja kao Europljanin. Korjenito i živo jedinstvo Europe zastire sablastna tama, o kojoj smo netom govvrili. Suvremeni se Europljanin bije za sjene, kojima je retorika državnih upravljača i nekih književnika uspješno prikrivala ono, što ne postoji.

Ima i pametnih glava, koje drže, da toj bolesti nema lieka: »Europa — kažu oni — ne može biti spašena; dugo smo se toga bojali, a ovaj rat oteo nam je posljednju nadu. Europu je osudila kob, koju nosi u sebi samoj; njezina je krv pokvarena, te boluje od sramotne bolesti, koja joj brani da zamisli bolju budućnost. Krize te bolesti bivaju sve žešće, pa ako Europa i nije propala, zapada malo pomalo u staračku nemoć i biedu. Ta se bolest zove Poviest.«

(Ova misao o poviestnoj intoksikaciji Europe, koju danas mnogi prihvaćaju, bila je u doba svjetskog rata nova i paradoksalna).

Da, Europa je otrovana historizmom i tek što kuša odlučno zakoračiti prema novim oblicima života, hvata je stara boljetica i baca na zemlju. Svaki je Europljanin, koji dolazi na sviet »nov« tielom i dušom, ali je star po tome, što je pri samom rođenju baštinio stoljetne parnice, koje nisu zaključene (a ne će nikada ni biti); što mora, hoćeš-ne ćeš, izvršavati stare osvete, koje je primio u amanet. Nitko ga ne pita, što misli o toj stvari. Obiteljski dug, pa eto. *Vendeta*. Neka ne iztiče nove nazore, suvremenije poglede; neka ne spominje svoje pravo da živi u krilu prirode, koja ne zna za prošlost. Bedastoće. Svaki Europljanin mora iznova zapodjeti svađu gvelfâ i gibelinâ, okusiti iztočno pitanje, načeti pitanje Austrije i pitanje Poljske; osvetiti pustošenje Palatinata; osvojiti ponovno južni Tirol ili Alzaciju i Lotaringiju; zalagati se za Luthera ili Ći-

rila, a možda i popa Ivana. Europljanin je mučenik poviesti. Nosi je poput križa, a od vremena do vremena pada na koljena.

To je velika bieda Europe. Hoćemo li pak znati, da li je bolest smrtonosna, ili bi bolestnik (kao što još uviek vjerujemo) mogao ozdraviti nakon krize, kojoj nema ravne, ne će biti na odmet da razmislimo, kako se ta kriza pojavila i kakove snage njome rukovode.

Julien Benda:

GOVOR EUROPSKOME NARODU

Duša je Europe bila u njima.

POMISLIT će tkogod, da se šalim govoreći o europskom narodu u času, dok neki narodi Europe potvrđuju svoju volju, da se povećaju na račun susjeda, jasnije i glasnije ,nego ikad prije u toku poviesti, dok su drugi prionuli, jače no ikada, da sačuvaju ono, što je njihovo; a oni, koji najmanje traže, jer su najsitiji, ne dozvoljavaju ni samu pomisao, da bi se odrekli najmanjega diela svoga vrhovničtva. Ipak u krilu svakoga od ovih naroda ima ljudi, koji hoće narode sjediniti; ljudi, koji misle, kako da naprave Europu. Njima se obraćam želeći dati njihovoj težnji barem verbalno utjelovljenje, a zovem ih europskim narodom.

Ne obraćam se svima. Neki se među tim ljudima pitaju, što bi Europa morala poduzeti u politici, da uzmogne živjeti; drugi se zanimaju za gospodarska, treći za pravna pitanja, premda svi teže za istim ciljem. Nisam ovlašten, da im se namećem svojim savjetom. No ima ih, koji su zabavljeni spoznajno-moralnim pitanjima, misleći na duhovnu revoluciju, koja je preduvjet buduće Europe. Njima ja govorim. Njima. A poimence pak onima, koji drže, da je takva revolucija najpotrebnija, da je europsko pitanje nadasve moralno pitanje, i da ga valja postaviti zasebno, a — u neku ruku — i neovisno o ostalim problemima.

No smjesta se pitam: ima li pojedinaca, koji tako misle? Ima li ih dovoljan broj, da bi Europa djelom postala?

*

Jedinstvo, o kojem snivate, pokušali su ostvariti brojni pojedinci posljednjih petnaest stoljeća, ne bi li sjedinili različite dielove Europe. Premda njihove namjere (koje se uostalom znatno razilaze), nemaju mnogo zajedničkoga s onim, što vama treba učiniti, držao sam ipak, da možda ne će biti bez koristi, ako se časkom zamislimo o tim pokušajima, napose o tome: kako su i zašto ti pokušaji propali. Skupit ćemo ih u kratkom pregledu.

Prvi pokušaj — jedini, koji ćete morati dozvati ljudima u pamet, budući da su svi ostali popularni — izvršen je od iztočnorimskih careva, nakon što su barbari svrgli posljednjega cara, koji je stolovao u Raveni. Vladari iztočnoga rimskog carstva kušali su razoriti kraljevstva, što su ih osnovali barbari, i uzpostaviti rimsko jedinstvo, kojemu je nasljednikom Bizant. Taj je pokušaj načas uspio, za vrieme cara Justiniana, no tek što je ovaj vladar umro, njegovo je djelo osuđeno na propast. Njegovi nasljednici moraju odbijati najezdu Azije, pa ne mogu spriečiti mediteranski zapad, da se domogne prijašnje nezavisnosti. Ipak njihova težnja za rimskim jedinstvom životari puna tri stoljeća, da bi se posljednji put očitovala za vrieme Karla Velikog, koga Iztok ne će priznati carem Zapada. No doskora će, sviestni svoje nemoći, prihvatiti gotov čin i pozdraviti Karlovića u Aachenu nazivom *basileus*, a to grčki prievod latinskog naziva *imperator*. Jedinstvo Europe zauviek je razkinuto, Orient i Okcident zauviek razstavljeni.

Drugi je pokušaj osnutak novoga »Zapadnog carstva« po Karlu Velikom ili crkvenim dostojanstvenicima, koji su franačkom caru poslužili svojim savjetom. Ova europeizacija zaslužuje taj naziv, više no drugi slični pokušaji, budući da je sjedinila brojne narode Europe i to ne samo zajedničkom upravom i zajedničkom politikom, nego im je dala i zajednički duhovni pravac, potaknuvši ih na kult staroga svieta. Ovu je Europu podržavao veliki car, a neko vrieme i njegov sin, a propala je nakon stoljeća diobom u Verdunu.

Pomisao, da se obnovi Europa ili da se bar pod jednim žezlom sjedini Njemačka i Italija, pa jugoiztočna Francuzka i, štaviše, iztočne obale Mediterana, prihvatili su njemački carevi. Djelomično su je i ostvarili. Otoni, Barbarosse, Fridrici od Sicilije skupili su u više mahova europske narode od Rhône do Odre, od Lübecka do Messine. I oni bi htjeli ujediniti ove ljude zajedničkim statutom, zajedničkom politikom. No doskora će talijanski gradovi zbaciti njihovu vlast, kraljevstvo od Arlesa izmiče im u nepovrat, papinstvo se zauviek oslobađa njihova tutorstva. Puna dva stoljeća morat će se zadovoljiti pokušajima, da okupe njemačke zemlje.

Uzporedo s ovim carevima, ali u protivnom smjeru, nastoje pape 13. stoljeća sjediniti Europu — kršćanski sviet — pod jednim zakonom. I oni su uspjeli u svom nastojanju, ali tek na čas. Uspjelo im je nagnati Europu na borbu protiv Nevjernika, sjedinivši je svetom rieči. Postigli su, da ih državni poglavari uzimlju za vrhovne sudce: jedan englezki kralj traži od njih ustavni tekst, po kojem će vladati svojim narodima; pita ih, da li će ratovati sa svojim susjedima ili živjeti u miru; jedan njemački car ne drži svoju krunu zakonitom, ako je ne primi iz njihovih ruku, dok drugi dolazi bosonog na prag njihove palače, da bi izmolio od pape, da mu sačuva krunu. No vrlo brzo Europa prestaje slušati onoga, koji ju je sjedinjenu bio gurnuo protiv Azije. Ako se ne odazivlje njegovu pozivu (mislim četvrtu križarsku vojnu), služi se tom prilikom da poveća razdor. Vrlo brzo će državni poglavari, pa i narodi, žestoko odbijati uplitanje vrhovnoga ovog sudišta u svoje poslove, izrazivši jasno i glasno svoju volju, da se — odsada — glože i kolju po miloj volji, a da nikoga ne pitaju za savjet. Nije prošlo ni sto godina od smrti InocentaIII., a papinstvo — ne samo da nije sjedinilo

Europu — nego je prihvatilo njezine razmirice i samo se razdire svojim rukama (veliki zapadni razkol). Sada će Karlo V., koji drži Njemačku, Austriju, Nizozemsku, Španjolsku pokušati ugrabiti burgundsku baštinu i — kao vazal Svetoga carstva — Italiju. Hoće, ukratko, uzkrisiti zapadnu Europu, sjedinivši je kao Karlo Veliki pod jednim zakonom. Za razliku od ostalih taj pokušaj nije ni načas uspio, nego je naprotiv, silno povećao razcjepkanost Europe: nezavisnost Nizozemske i Portugala, lom austrijske kuće, koja se razpala u dva krnja komada, jačanje francuzke autonomije, držanje Englezke, koja odsad vreba, kako će izkoristiti kontinentalne svađe ili ih potaći.

I napokon Napoleon, u kome se ponovno utjelovio Karlo Veliki, obuhvata kroz nekoliko godina Europu jednim upravnim statutom, istim političkim smjernicama, istim gospodarskim preduvjetima (blokada), pa i zajedničkom idelogijom, čije je razsadište carski univerzitet. Njegovo djelo propada, a Europa se opet razpada u komadiće, koji su kanda pomahnitali: krivo im je, što su —iako na kratko vrieme — bili sjedinjeni, pa su odlučili, da se — žešće no ikad — afirmiraju jedan protiv drugoga, kako je to obilato pokazala poviest posljednjih šestdesetak godina.

*

Zašto su propali svi ti pokušaji sjedinjenja? Vidim dva velika razloga. Prvi se odnosi na ujedinitelje; drugi na građu, koju je trebalo ujediniti.

Što se tiče prvog — oni, koji me prate, smjesta su pogodili što mislim. Ujedinitelji Europe bili su tirani, ili su, u najmanju ruku, htjeli da to budu.

Htjeli su biti vlastnici, posjedovati europske zemlje, njihove ljude i dohodke; posjedovati za se i svoje rođake, za dinastiju, za uredbu carstva. To je očigledno kod Karla Velikog, Hohenštaufovca, ili Karla V. A vriedi to i za Napoleona, koji dieli priestolja svojoj obitelji, kao što je Klodvig dielio zemlju svojim lovačkim drugovima. A vriedi to pogotovo za Inocenta III.

JULIEN BENDA

(premda je to manje poznato), koji hoće da bude zemaljski gospodin Sicilije; koji, svladavši Albigenžane, metodički uređuje fiskalno izkorištavanje njihove zemlje, odgovara Tulužanima, da traži feudalni posjed njihova grada, zahtieva feudalno vrhovničtvo nad svim kršćanskim zemljama, nad Aragonijom, nad Ugarskom, nad Bugarskom. Njemački knezovi-feudalci, car francuzki, koji je proizašao iz »neumrlih načela« velike revolucije, papinski nasljednici božanskoga Učitelja — svi bi ti ujedinitelji Europe htjeli utažiti svoju žeđ za zemaljskom vlasti.

Pa zato, ako im i pođe za rukom, da je dobiju, Europa mora služiti njihovim osobnim strastima, predrasudama njihove kaste, a nikoga ne tare glava, što bi zahtievali njezini pravi interesi. Kada je u 9. stoljeću Karlović predvodi protiv Avarâ, ili kršćanski poglavar u 12. stoljeću protiv Turaka, a veliki car 1812. protiv Rusâ — nijedan se od njih ne pita, da li to Europi prija i da li joj je to potrebno. A podjednako nitko ne koleba, da je podieli, sijući razdor, koristeći se mržnjom među narodima i rasama, kad to zahtievaju njegovi probitci.

I ti ujedinitelji htjedoše, da duša Europe njima pripadne! Trudili su se, kako bi ujedinili njezinu sviest vojničkim sredstvima: španjolski knezovi u Nizozemskoj, rimski pape u južnoj Francuzkoj i Švicarskoj. Europa se pobunila i digla na noge. Htjela je, da se duhovnost ne obezčašćuje. A što je najdivnije, htjela je obraniti Rim od samoga Rima, sjećajući se doba, kad je Rim značilo Duh. Kada je Hohenstaufovac, obuzet političkim bjesnilom, bacao u napuljske tamnice nedužne svećenike, što ih je slučajno bio ščepao; kad je korzikanski vojnik digao ruku na častnoga starca u Fontainebleauu — Europa je izrazila svoje gnušanje.

Ne treba nadalje smetnuti s uma, da ti ujedinitelji nisu imali pojma o psihologiji svojih naroda: odlučno se nisu osvrtali na njihovu poviest, njihove ideje, pa i sam jezik. Justinijan, car Iztoka, zna samo latinski, pre-

zire helenizam, a svoj prezir nimalo ne krije. Karlo V. ne govori gladko nijedan jezik svojih podanika. Skupljali su Europu u jedno, ali su pri tom pozliedili ono, što je Europi najmilije, njezinu osjećajnost i najopravdanije težnje. Kršćanstvo je zaista bilo slabe sreće. Dok je poganski sviet našao ujedinitelje kao što je August, Mark Aurelije i Trajan, kršćanski se sviet nije namjerio na takove ljude. A to nastojanje pojedinih naroda poprimilo je značaj slobodne volje, koja nagoni čovjeka, da traži svoju slobodu i brani svoje ljudsko dostojanstvo. Dodajmo još, da su te težnje za nezavisnošću služile često i prečesto kao maska nastojanjima, koja se ni u čemu ne razlikuju od mrzke tiranije, koju je trebalo pobijati. I baš zato, zbog te maske, stekle su ove narodne težnje poštovanje Poviesti. Žalostno je, da imperializmu Franje I. ne možemo odreći naše priznanje, budući da je bio oružje, kojim se poslužila Europa, da bi slomila imperializam Karla V.

*

No nemojmo odveć teretiti ove loše pastire. Da su i bili uviđavni i velikodušni, ne bi stvorili Europu. Jer Europa nije htjela, da bude stvorena. Jer nije mogla zamisliti, da bi mogla postojati. To je najdublji razlog njihova neuspjeha.

Rečeno je: ono, što ljudi misle o svojim djelima, važnije je u poviesti, negoli sama djela. Čini se, da poviest Europe posljednjih petnaest stoljeća daje sjajnu sliku ovoj tvrdnji. Vrlo često, mogao bi čovjek reći, malne bez prekida, odkako se Europa propašću Rima razpala u komade, stanovnici ovih komada gaje zajedničke osjećaje, koji se očituju simultano; prianjaju uz čisto europske pokrete. Svatko će se sjetiti jednog takvog pokreta: križarske vojne. Ima i mnogo drugih. Da ostanemo pri ratovanju: nije li odpor protiv normanskih provala u 9. stoljeću obći europski pokret? Ne dižu li se na noge obalni stanovnici Jyllanda, kao i

oni Andaluzije, brodari Seine i oni Adige, da bi se oprli zajedničkom neprijatelju? A trista godina poslije, kada je pukao jezovit glas o provali Mongolâ, šireći se od ukrajinskih ravni do srdca Francuzke?

Hoćemo li političkih primjera, evo feudalni sustav, pa absolutna monarhija, koja se izgrađuje na ruševinama mjestnih vlasti! Te se pojave ne javljaju svuda u isto vrieme, ali zahvaćaju cielu Europu i davaju joj, unatoč pojedinačnim razlikama, homogeno obilježje, kojim se znatno razlikuje od ostalih kontinenata. Isto vriedi za nastojanje, kojim će narodi doskora reagirati (i to u isti mah), da bi ublažili ovu absolutnu vlast nekim kontrolnim organom. Obći europski pokret, koji rađa velikom englezkom kartom 1215., ugarskom zlatnom bulom 1222., danskim ustavom 1282., francuskim državnim staležima 1302. Takovom zajedničkom pojavom europske politike smatram i krizu, koja će nakon četiristo godina podpuno razoriti absolutnu vlast; krizu, koja je — pošavši iz Englezke 1688. i uzdrmavši Francuzku — prošetala čitavim europskim kopnom, a da je ta šetnja trajala stopetdeset godina. A obće europskim smatram i pokret, kojim se od četrdesetosme radnički sviet diže protiv građanske klase, a bilo bi zaista težko ne prepoznati ga u svim europskim zemljama.

Hoćete li primjera iz intelektualnoga života? Evo od 11. stoljeća nadalje ustanova, kao što je Cluny ili Camaldoli sa stotinama samostana, koji tvore — iznad svjetovnih kraljevstava — veliko duhovno tielo, nadahnuto jednim duhom, upravljano jednom voljom. Nije li europska djelatnost ona, koju od 13. stoljeća vrše sveučilišta: isti nastavni plan, *studia generalia*, međunarodna latinština, buntovni stav — od jednoga kraja Europe do drugoga — protiv papinske vlasti? Europska je pojava i pokret, koji se javlja dvjesta godina poslije, a uperen je protiv rimske dogme: Wykleff u Englezkoj, Lollard u Luxemburgu, Jan Hus u Češkoj. Pokret, koji će nakon sto godina obuhvaćati prostor od Oceana do Elbe, a svrha mu je, da stavi

duhove licem o lice s božanskim slovom, bez svećeničkog posredovanja. I eto, u razmaku od nekoliko mjeseci Luther prevodi Bibliju na njemački, a Lefèvre d'Etaples Evanđelje na francuzki, i doskora će katoličkoj crkvi izmaći Velika Britanija, Nizozemska, Švicarska, Švedska i Danska, golemi dio Njemačke i Francuzke.

I napokon, gospodarski život. Ne osjeća li Europa u svojoj cjelini novo trgovačko strujanje, koje se javlja u 12. stoljeću kao posljedica križanskih ratova? Ne sudjeluje li ciela Europa u prekomorskoj ekspanziji, koju su joj nametnula odkrića?

A ipak svi ti pokreti, koji su zaista europski, nisu za europsko jedinstvo učinili ama baš ništa. Kako i zašto? Jer Europa nije bila sviestna njihova europeanizma; jer su narodi bili doduše podvrgnuti zajedničkim interesima, jer su izživljavali zajednička čuvstva, ali ih nisu misaono doživljavali. Jer je Europa doduše postojala (ako ne uviek, a ono vrlo često), no misao o Europi nije postojala.

Čini mi se, da je ovaj idejni manjak ustanovljiv kod tadašnjih Europljana i onda, kada bi ih zajednica probitaka ili strasti faktično okupljala u neku cjelinu. Može se uztvrditi, da europske gomile, koje su u rujnu 1096. koracale poljanama Srednje Europe prema grobu Kristovu, nisu mudrovale onako, kako bi mudrovale danas u sličnoj prigodi: »Evo smo se sjedinili; ujedinjuje nas jedna zajednička volja, uzprkos naših različnih narodnosti, budući da smo ih prevladali...« U travnju 1532. zasjeda u Ženevi kongres protestanata — pripadnika svih zapadnih narodnosti, ali nema sumnje, da je europski značaj ovoga kongresa slabo zaokupljao misao njegovih članova, dok će na sastancima Lige Naroda, koji zasjedaju u istome gradu, ovo pitanje biti u središtu interesa. Ovim pomanjkanjem ideje objašnjava se i činjenica, da stanovite zajednice, koje su se rodile iz zajedničke opasnosti, nisu znatnije pripomogle jedinstvu, iako su bile afektivno obojene. O tome

svjedoči mongolska opasnost, za koju sam rekao, da je prodrmala sve narode europskoga kopna, te ih je, štaviše, potakla, da se okrenu prema Rimu, jedinom autoritetu, i odluče pokrenuti križarsku vojnu. No opasnost nije još bila pravo odklonjena, a narodi Europe ponovno su se gložili i klali kao i prije.

Zašto misao Europe nije postojala?

Tu ću postupati sasvim hegelovski. Politička misao ne može se roditi prije, nego što se izcrpila misao, kojoj se logično suprotstavlja i kojoj je uspjelo, da se ljudima nametne. No s vremenom se njezina vriednost troši, misao postaje štetna, a obće dobro zahtieva, da bude prevladana. A eto, početkom srednjeg vieka ideja europskog jedinstva nije se nuždno nametala. Ideja, kojoj se logično suprotstavlja (t. j. ideja euroske razcjepkanosti, diobe u neovisne národnosti), nije još nikako izcrpla svoju sudbinu, a ljudi zbog nje nisu patili. Njoj je naprotiv, u toj fazi poviesti, pripadalo dialektički pravo i dužnost, da se aktualizira i da uništi ideju feudalnog cjepkanja, koja je bivala štetnom. Može se dakle reći, da tečajem ovoga razdoblja stanovnici Europe ne samo da nisu htjeli stvarati Europu, nego je nisu ni htjeli ne stvarati. Kao što su Francuzi, koji su stvorili Francuzku, bili nadahnuti voljom da je stvore — tako su se Europljani odlučno protivili stvaranju Europe.

Sve jača potvrđivanja ove volje tvori, kako mi se čini, cjelokupnu poviest Europe, ukoliko je to baš Europa, od prvih početaka pa sve do naših dana. Ona upropaštava u 6. stoljeću pokušaj iztočno-rimskih careva. Ma koliko barbarski kraljevi izticali svoju pripadnost carstvu (tako da se Teodorik službeno naziva delegatom Bizanta, a narod kliče carskom generalu Belizaru, kad kao pobjednik ulazi u Rim), nema sumnje, da su nove germanske skupine uzhtjele doskora živjeti svojim životom, pa su neki povjesntičari mogli nazvati ovu pojavu narodnjačkim pokretom. A to gibanje obara Teodorikovu kćerku, koja je bila stala na čelo rimske stranke;

taj »nacinoalizam« je kriv, da je carstvo moralo ratovati punih osamnaest godina, kako bi osvojilo samu Italiju; da okcidentalna kraljevstva postizavaju neovisnost, tek što će Justinianovi nasljednici svrnuti pogled na drugu stranu.

Ova se europska volja jasno očituje tri stoljeća kasnije, prilikom diobe u Verdunu, koja označuje razpad Karlove državne tvorbe. Neki pojedinci — pismeni ljudi — oplakuju ovu diobu, no većina je odobrava. Odobrava je i veseli se, misleći, da će odsada svaki od triju dielova živjeti zasebnim životom. Pojedini dielovi carstva, veli jedan povjestničar, pozivajući se na nedvouman tekst — sada se rekbi osvješćuju, a kako se javlja i njihova samosviest, tako se javljaju i međusobne protivštine. Od tog trenutka Europa sve više naginje odieljenim skupinama. Kao što biva u takovim zgodama, sve što se poduzimlje, da bi se spriečio ovaj razvitak, ne samo da ništa ne sprečava, nego naprotiv služi gibanju, koje bi trebalo zaustaviti. Univerzalističke težnje Hohenstaufovaca ili Karla V. podjaruju odpadničke sklonosti Francuzke, Austrije, talijanskih gradova, švicarskih kantona, Flandrije. Papinska nastojanja proizvode isti efekt na pojedine dielove kršćanstva. Svi bi mogli kazati poput Mletčana: »Mi smo najprije Mletčani, a onda kršćani.« Svi pomalo žele i nastoje, da im kler bude narodan. Svi dobijaju gdjegod mogu europski jezik, latinski, veličaju svoj posebni jezik, svoju zasebnu književnost; ono, što je osebujno. Doskora će se u 16. stoljeću, razbiti vrhovni kršćanski autoritet u pojedine dielove. Svaki knez protestantske države prometnuo se — kako rekoše — u lokalnog papu. A napokon, u 19. stoljeću, nakon Revolucije i velikoga njezinog baštinika, koji je tobože htio odnaroditi narode (napose Njemačku!), volja Europe, da bude razjedinjena, sastojeći se od neovisnih narodnih skupina, dos'že svoj najviši napon. Očituje se manijom ciepanja: Belgija se ciepa od Holandije, Norvežka od Švedske. Utjelovljuje se na potresan način u Bismarcku, koji —

sušta protivnost Napoleonu — hoće svojim osvajanjima sazdati svoju naciju, samo svoju naciju, te odlučno odbija misao Europe, u kojoj gleda samo glupi idealizam. Logična je posljedica stvaranje država, od Njemena do Atlantika, koje će na poticaj svojih intelektualaca ograditi svoj narod od ostaloga svieta zasebnim vjerovanjem. A 20. stoljeće, koje će možda vidjeti stvaranje Europe, započinje najžešćim slavljem Anti-Europe.

*

Da li razlozi, koji su u prošlosti priečili pokušaje, da se Europa ujedini, postoje i dan danas?

Prvi zacielo ne postoji. Može se reći, da se više ne će pojaviti čovjek, koji bi htio Europu osvojiti, pa da onda s njome postupa kao sa svojom stvari, a sve to zato, da bi Europu ujedinio. Ni najljući pangermani ne očekuju više Barbarossu ili Karla V.

Što se tiče drugoga razloga, odgovor nije tako jednostavan. Bilo bi šaljivo tvrditi, da je volja Europe, da se ne ujedini (nego da tvori neovisne države, koje su spremne da se uzajamno pokolju, ako netko trepne okom), da je ova sklonost danas utrnula. Neki će, štaviše, kazati (a dokazi im ne će uzmanjkati), da se znatno usavršila posljednjih dvadesetak godina. Ipak se nešto promienilo. Rodila se ideja Europe. Hegelovo je načelo funkcioniralo. Razjedinjenje Europe nanielo je Europi dovoljno zla, da bi se protiv njega podigla misao europskog jedinstva. Nema sumnje, da još nije izcrpljen kapacitet zla, koje izvire iz predhodne ideje, pa još nije došlo vrieme, da se nova misao nametne. Ona je tek u zametku. Njezini pristaše nisu brojni. Tako uviek započinju ideje, koje će jednoga dana pobiediti — premda ne valja zaboraviti, da tako započinju i one, koje će umrieti prije nego što su se podpuno rodile.

No ja se obraćam pristašama Europe iako nisu brojni, a napose onima, koji su pozvani, da stvore Europu, dje-

lujući na njezine ideje, oblikujući njezine mite, njezine ljestvice vrjednota. Kazat ću, kako da naučaju velike poviestne pokrete, koje sam netom skicirao.

Kada su ljudi mog pokoljenja bili u srednjoškolskim klupama, njihovi su ih učitelji poticali, da se smieše sredovječnim carevima i papama, fantastima, koji su htjeli stvoriti »Europu« i »Kršćanstvo«. Ozbiljno se mogu shvatiti samo Capetovići, praktični ljudi, koji su gradili Francuzku, ili još (ako je učitelj bio širokogrudan) Hohenzollerni, koji su stvorili Prusku, Habsburzi, koji su stvorili Austriju, Cavour, koji je stvorio Italiju. Hoćete li sagraditi Europu, morat ćete obrnuti taj sud; morat ćete uztvrditi, da su ovi »fantasti« bili veliki i da je, uprkos njihovim slabostima i njihovoj zasliepljenosti, duša Europe bila u njima. Ludo su jezdili od jednoga kraja europskoga kopna do drugoga, a ipak predstavljaju čišći tip ljudstva, čišći i velikodušniji, od sitnih seljaka pokrajine Ile-de France ili Brandenburga, koji — od otca na sina — zaobljuju svoje zemljište. Inocent III. i Napoleon veći su likovi, nego Ljudevit XI. ili Kralj-Stražmeštar (iako je Inocent platio danak strastima svoga vremena, a Napoleon bio grdan silnik). A vi, koji budete naučali poviest, nemojte nikako zaboraviti, da Verdunsku diobu ne treba slaviti, što je razbila zapadnjački blok i spremila tlo, na kojem će niknuti narodnosti, nego je s tog razloga treba požaliti. Navodite s poštovanjem samostanca, koji plače: »Mjesto kralja vide se svuda kraljići; obćenitost je zaboravljena, svatko misli samo na sebe« (Florus, »Tužbalica zbog diobe Carstva«). Recite žalostno s Bossuetom, koji je, spominjući babilonski razsap, uzdahnuo: »I Bog pusti sada narode, da pođu svojim putovima.« A mjesto da, poput Renana, blagoslovite čas, kad su se papa i car posvađali i tako širom otvorili vrata narodnostima, neka vam taj trenutak bude mrzak. Morate se diviti Napoleonu, kad je — više Europljanin, nego Francuz — prekorio svoje šovenske ministre: »Nemojte zaboraviti, da sam ja nasljednik Karla Velikog, a ne Ljudevita XIV.« Mjesto da neuspjeh pokušaja, da se Europa ujedini, prikazujete kao nešto dobro (po čemu bi to bilo dobro, nije nam nikada nitko odkrio, a zna se i zašto!), vi ćete upozoriti na neizmjernu biedu, koja se zbog toga survala na Europu. Pokazat ćete, kako je razvoj narodnosti, koji je potaknut diobom u Verdunu, stao Europu tisuću godina međusobnog ubijanja, koje će se možda nastaviti, kako 1914. odtale izravno proizlazi, kako bi svietom za duge viekove zavladao mir i ljepota, da su Hohenstaufovci umjeli sjediniti Njemačku i Italiju... Evo jedan od prvih obrata, koje morate izvršiti u ljudskom vjerovanju vi, koji hoćete stvoriti supernaciju, a nerazborito vam nacija srećom povjerava dušu svoje djece.

Albert Thibaudet:

ZA DEFINICIJU EUROPE

Danas se često spominje ova dilema Valérya: »Hoće li Europa postati ono, što jest, mali rt azijskoga kopna? Ili će Europa ostati onakova, kakovom nam se čini, to jest najdragocjeniji dio zemaljske kugle, njezin biser, mozak jednog velikoga tiela?« Puštam po strani, što se u ovoj frazi odnosi na budućnost, o kojoj ne znamo ništa. Puštam po strani i sam oblik dileme. *Tertium non datur* načelo je uma, koje živa zbiljnost često opovrgava ili ga poštuje onako, kako je meštar Guérin poštivao zakone — zaobilazeći ih.

Osvrnut ću se samo na ono, što se odnosi na sadašnjost. Mene zanima, kakova je Europa danas i kakovom se danas pričinja. Je li se tečajem poviesti Europa ikada vladala kao rt azijskoga kopna? Da, prigodom mongolskih provala, no to je sve. Puka epizoda europske poviesti. Sjeverne su obale Mediterana kudikamo važniji činbenik negoli kopnena veza s Azijom (ukoliko se ne ćemo povoditi za francuzkim supernacionalistima, koji drže, da Azija počima na Rajni, kao što Afrika počima — vele — na Pirenejima).

Zemlju ne možemo definirati pukom realnošću fizičkoga zemljopisa. Kada velimo: »Englezka je otok«, tarieč obuhvata živi smisao, koji odprilike glasi: Englezka je zbiljnost uvjetovana načinom otočnog života. Europski se način života nikako ne poklapa s činjenicom, da je Europa izdvojak azijskoga kopna. No definirati Europu značilo bi objasniti u čemu je europski način života.

Nisam odlučio dati ovdje takovu definiciju. Htio bih pronaći i predložiti nekoliko elemenata, pronaći neke značajke europskoga života, kojima se razlikuje od ostalih životnih stilova, koji sačinjavaju kulturnu zajednicu uljuđenog čovječanstva.

Čovjek izvana pozvaniji je od domaćeg čovjeka da uoči specifičnu razliku dotične zemlje. Tagore smatra Europu onim dielom ovječanstva, koje živi pod kategorijom narodnosti. Narodnost smatra Tagore krvavom nemani, no već je Lamartine, kojega Jules Lemaître naziva našim velikim arijskim pjesnikom, držao naciju kićenom rieči. Osim toga se nacionalizmom zove i poseban oblik političko-religioznog duha, način intelektualnog života, kojim se narodnost divinizira. Pustimo na čas po strani obje ove krajnosti: točno je, da europski način života uključuje kategoriju narodnosti, kao što antika uključuje kateogoriju grada-države, a iztočni sviet kategoriju carstva.
Izraz nacija nije podoban za točnu definiciju. Da bi odgovorili na pitanje: što je narodnost? mogli bi izpisati bezbrojne stranice i knjige, a da ne bi izcrpli građu. Francuz, Englez, Niemac i Talijan — svaki bi od njih mogao lako pronaći argumente, kojima će dokazivati, da njegova narodnost (i samo ona) podpuno zaslužuje ime nacije. Francuz bi zacielo izticao, da je *nation* način života, koji je proizašao iz francuzke revolucije, da se taj način razvio u Francuzkoj i u Europi uslied događaja revolucije, a sagrađen je na revolucionarnim načelima, koja su načela ujedno i postulat. Oko tog mita splela se čitava literatura, koja je, istina, blagoglagoljiva, ali nasilno kida u dvoje ono, što je povezano i vremenom i prostorom. Ima u Europi, pa i u Francuzkoj samoj, drugih mitova, koji se razlikuju od mita revolucije ili mu se čak protive. No svima je svrha protumačiti obstanak i postanak nacija, što će reći ljudskih zajednica, koje se temelje na tradicionalnoj volji, često izražavanoj, koja hoće, da se živi zajedno, da se zajedno raste i napreduje, ostvarujući što je više moguće i vodeći sve manje i manje računa o vjerskim razlikama.

Ipak odatle ne slied!, da je pojam Europe rođen u isti mah, kada i pojam nacije. Europa se nije uviek odlikovala ovim narodnostim značajkama, pa i danas taj razvitak nije završen. No jedno se ne da poreći: da se Europa razvijala iztičući sve više svoja nacionalna obilježja. Živo se biće ne određuje toliko značajkama, koje izprva posjeduje, koliko onima, koje nastoji steći i zadržati, pošto ih je steklo.

*

Druga je karakteristika europskoga načina života: narodnosti, koje se međusobno podpunjuju, što će reći, družtvo narodâ.

Ligu naroda nije u Ženevu donio u kovčegu predsjednik Wilson, kao što je Jussieu donio u svom šeširu libanonski cedar, da bi ga zasadio u Parizu. Tamo od 16. stoljeća europski život treperi oko neke ravnoteže država ili naroda. Premda nije nikada uspjelo podpuno ostvariti ovu ravnotežu, ovo se načelo prinaje čas *de jure*, čas *de facto*. Pravi Europljanin ne živi u jednome narodu, nego u poredku naroda. Europski kraljevi ostvarili su krajnji nacionalizam, budući da je njihova posebnička sudbina vezana s državom, i krajnji internacinoalizam, budući da se ne mogu vjenčati unutar svoje nacije (zapletaji kao na pr. u Rumunjskoj formalno im to brane), a većinu njihove krvne rodbine tvore stranci. Raznoliki jezici i raznolike kulture nerazrješivo su povezane s bićem Europe. A raznolikost nije zapreka napredovanju, ne brani ona Europi da uztraje u svom biću, nego je sredstvo toga napredovanja i te vjernosti prema sebi. Europska je prosvjeta od vremena renesanse prosvjeta družtva narodâ. Europski je način života otvoren, što uključuje stanovit pluralizam; uključuje pristanak uz ovaj pluralizam, koji se drži koristnim i opravdanim.

Ovo se množtvo smatra u duhu, koji sređuje i pojednostavnjuje, stapa u jedinstvenu cjelinu. No taj je monizam ublažen nekom vrsti dualizma, koji nam omogućuje, da obuhvatimo pogledom uvjete života i potrebe duha. Gledamo li europski način života s tog stanovišta ,mogli bi ga nazvati dvojnim načinom života.
Dualizam unutar svake narodnosti, koja je plod tegobne sinteze sjevera i juga (španjolska *Reconquista*, atlantska Francuzka, gdje se govori *langue d'oïl*, mediteranska, gdje se govori *langue d'oc*, germanski *Drang nach Osten*, stoljetni dialog Rusije i Bizanta. Dualizam unutra same Europe, koja se smjestila na obroncima dvaju oprečnih svjetova, koji se upodpunjuju: europski način života, kako ga tumači duh pojedinih europskih naroda, teži za tim, da poveže, kroz uzku prevlaku, keltsko-germansko more s grčko-latinskim.
Dualizam pomorskog i kopnenog načina života. U svako se doba sve od srednjeg vieka javlja državica, koja će doskora silno povećati svoju moć, postati središte pomorskog života Europe: Mletci, Holandija, Englezka. Velika pitanja narodnoga života ili smrti nameću se, kad se sukobi način kopnenoga života s pomorskim. Za španjolsku, Francuzku, Centralne Vlasti — »veliki rat« nije mogao biti drugo nego rat protiv Englezke.
Europska je nacija ona, koja živi ne samo dvostrukim životom, kopno-more, nego trostrukim životom: kopno-more i prekomorje, a pod prekomorjem razumievamo kolonije. Obstojnost kolonija (koje se toliko razlikuju od grčkih naseobina), obstojnost kolonialnog pitanja — evo jedno obilježje europske narodnosti, europskoga načina života. Ovim trima dimenzijama dodajte četvrtu, koja se nedavno pojavila, uzdušnu dimenziju.

*

Treće — Europu bi mogli nazvati, kao i staru Grčku, zemljom političkih izuma i domišljaja. Jer u prostornoj i vremenskoj Europi, u složenom europskom životu, našli su mjesta svi politički oblici i bujali bogato i raznoliko kao i oblici umjetnosti. No svi ti politički oblici imaju isto nagnuće i zajednički temelj, a to je kvantiteta: što većem broju ljudi treba dati pristup javnome životu, prosperitetu, lagodnom životu, dostojanstvu. Europski je način života demokratski, što će reći, da se razvija, jačajući stalno svoje demokratsko obilježje. Pakt Lige Naroda ne priznaje ovu ili onu državu djelotvornom nacijom, ako njezina vlada ne pokazuje minimum (često vrlo konvencionalan, kao na pr. u Kini) demokracije.
U isto vrieme, dok je Europa 19. stoljeća udarila vrtoglavim tempom putem demokracije, izumila je i primila kapitalističko gospodarstvo. Kapitalistički sustav gotovo i nema analogije u poviesti. Hoće li odsada stalno pratiti ljudski napredak? Tko zna. Ipak danas ne vidimo mogućnost, kako bi se taj napredak mogao odreći kapitalizma. Isto je tako paradoksalna opreka između načina, kojim Europljanin živi u glavničarskoj atmosferi, podvrgnut kapitalističkim uvjetima, i izvanrednih potežkoća, koje mora svladati, ako hoće zamisliti kapitalizam. No možda bi se to dalo objasniti. Kapitalizam je prvenstvo kreditnih vrjednota, što će reći primat gibanja. Pa ako je naš gospodarski život kredit, kao što je naš fizički život gibanje, naša pamet ne može zamisliti gibanje ili kredit drugčije, nego da ih zaustavi. Da ih pretvori u statične oblike i tako razori. Kada Lloyd George veli Englezima: »Obrnut ćemo džepove Niemcima«; kad g. Borah veli svojim zemljacima američkoga zapada: »Prokleti ovi Europljani moraju da plate«; kada gg. Klotz i Renauldel vele Francuzima: »Uzet ćemo novac, gdje jest« — znači to za jednoga u njemačkim trezorima, a za drugoga u francuzkim blagajnama — a onda svi ti državnici podjednako vjeruju ili bi nas htjeli uvjeriti, da novac negdje jest, kao u doba Louisa XIV., dok naprotiv živimo u kapitalističkom poredku, gdje novac nije, nego postaje. Novac i bogatstvo zapravo ne nastaju kretanjem kapitala, nego je samo kretanje kapital.

Dakle kapital kretanja! To bi mogla biti i definicija živoga bića, budući da biljka taj kapital skuplja, a životinja ga troši. Kapitalistički je način, kako se čini, u skladu s obćom dinamikom vrjednota, koje izviru iz gibanja, a prevladavaju u Europi. Te vrjednote daju značajno obilježje našem načinu života, a odvode nas bogbiznao kuda.

*

Ova je četvrta karakteristika Europe povezana s petom: prvenstvo tehnike.
Europski čovjek pristupa čovjeku drugoga životnog stila kao posjednik ili obretnik neke tehnike. »Nacija u smislu gospodarskog i političkog jedinstva naroda nije drugo no zajednica, kojoj je svrha mehanička.« Tako Tagore. Gledajući iznutra, ne ćemo se zacielo složiti s tim mišljenjem: svi naši europski narodi imaju i svoju mistiku, kojom nadmašuju (ili drže da su nadmašili) ovaj mehanizam. Nama je mehanizacija sredstvo, a ne cilj. Ipak se ne da poreći, da je vanjsko lice njihovo mehaničko, i to bez razlike, da li svaku narodnost promatramo zasebice ili sve gledamo zajedno. Upotreba mehanizma i kolanje kredita, tehnika i kapitalizam, dva su lica jednoga te istog načina života. Drugim riečima, europski se način života odlikuje zguščavanjem energija. Te energije postoje jedna uz drugu, uzajamno su povezane i uravnotežene. Jedno je koncentracija mehaničke energije u obliku strojeva i to strojeva, koji proizvode snagu. Od konca 18. stoljeća to je glavna briga europskog izumitelja, dok su strojevi, koji služe kao oružje, potisnuti u pozadinu. Drugo je koncentracija ljudske energije u obliku tvornica, tvorničkih gradova i zemalja, tvorničke politike. Treće — koncentracija družtvene energije, to jest ljudske energije, koja je određena rokom. To je kredit, kojim rade dionička družtva i velike banke.
Ova je tehnika i koncentracija moguća samo zato, jer je europski duh stekao i razvio »osjetilo«, koje su starogrčki geometri prvi oblikovali: smisao za točnost.

ALBERT THIBAUDET

Na sva pitanja, koja zahtievaju točnost, što će reći brojku, musliman odgovara: *Allah aalam!* Bog zna bolje! No Europljanin je s pomoću matematike svoj duševni sviet učinio preciznim strojem, kao što je pomoću tehnike preobrazio materialni sviet, a pomoću moderne uprave politički sviet. U životu Orienta poznata su samo dva niza pojava, koje se odlikuju točnošću: astronomski fenomen, to jest kretanje nebeskih tjelesa, i europski fenomen, vozni red, koji određuje kretanje željezničkih vlakova.

*

Ove se značajke europskoga života odnose samo na prostorni poredak, uztrojstvo prostora. Ima još jedna značajka, šesta, koja se odnosi na vremenski poredak, uztrojstvo trajanja.

Ili, bolje rečeno, uztrojstvo sjećanja. Europa ne predstavlja samo kapital i zgusnutu energiju, nego i kapital i koncentraciju pamćenja. Zemlja tvornica, Europa je i zemlja knjižnica i muzeja. Muslimani razlikuju narode, koji imaju jednu knjigu — vjersku — i poklonike idola, koji nemaju knjiga. Europljanin pako ima mnogo knjiga. Po našem, europskom, shvaćanju prošlost zaista postoji, a napučena je bezbrojnim bićima. Nama je prošlost živa, kao što je starome Grku priroda bila živa. Odkrića 19. stoljeća u vremenu, uztrojstvo ljudske poviesti, navika da svoju današnju kulturu, naše današnje biće držimo posljedkom istinske poviesti i tisućljetnog napora: jedna, dvie, tri tisuće godina, koje nastojimo oživjeti; važnost, koju zakonima, družtvenim običajima i ukusom pridajemo čuvanje ove prošlosti, dok je u drugu ruku ta prošlost premašena i prevladana sve bržim ritmom izuma i promjena — sve to daje našemu pojmu trajanja posebno obilježje, koje bi uzalud tražili u drugim kulturama.

*

Primietit će netko, da Europu i europski način života treba shvatiti naširoko, uključivši svakako i Ameriku. Europljanin dieli s Amerikaninom većinu ovih karakte-

ristika. Ne bi bilo izpravno kazati, da su te značajke prešle iz Europe u Ameriku, jer su utjecaji znali poći i obratnim smjerom. Ako nam se Amerika s našeg posljednjega gledišta: organizacije pamćenja, čini kao neka pod-Europa, u pogledu mašinizma, pa i demokracije (sjetimo se Tocquevilleova putovanja) čini nam se naprotiv kao nad-Europa. Bilo bi zanimljivo uzporediti ono, što zovemo amerikanizmom, s europeanizmom. No bilo kako mu drago, životni polet Amerike potječe iz Europe, kao i njezin jezik. Suvremenom Amerikancu, bio sa sjevera ili juga, nedostaje ono, što posjeduje Islanđanin ili Litvanac: zaseban jezik. Bogat je Amerikanac dragim kovinama, a njegova je zemlja neizcrpiva. No jezik je duša naroda, a stanovnicima Novoga Svieta ne preostaje drugo, nego da nam pokažu, kako se (zahvaljujući neizmjernoj prilagodljivosti ljudske prirode) može narod, da, narodi oblikovati svoju dušu oko nečesa, što nije materinski jezik i, prema tome, bitna sastavina narodnog organizma.

A Europljanin je uviek nečiji Amerikanac; Europa je prema Aziji, što Amerika prema Europi...

Svaki je narod stvorio svoje vrjednote, koje su za nj najbolje; od drugih je posudio vrjednote, koje su mu se svidjele ili su mu pak drugi nametnuli vrjednote, koje su se svidjele njima. Čini se u prvi mah, da sviet živi i mora živjeti od europskih vrjednota. Možda. No ima jedna iznimka, a ta je zamašita — religija.

Evo jedne od najstarijih i najstalnijih pojava Europe: religije, što ih je stvorila iz sebe same, kratka su daha i trajanja, njihov utjecaj prostorno ograničen i skučen. Religije svjetskog zamašaja, religije, koje u duševnom svietu vrše onu ulogu, koju je Europa 19. stoleća izvršila u svietu materialnom — te su vjeroizpoviesti potekle sve od reda iz onog diela Azije, koji je omeđen Judejom s jedne, a Gangesom s druge strane. Budhizam, kršćanstvo, islam svjetske su religije indosemitskog podrietla, odakle je Europa izključena. Jedina obća vrjednota, koju Europa u prošlosti nije mogla stvoriti, jest uređenje naših veza s božanstvom; uređenje, koje bi vriedilo za svakog čovjeka. Nije to ništa za one, kojima je materialna kultura sve. Sve po shvaćanju onih, kojima materialna kultura nije ništa. Je li ovo izkustvo iz prošlosti podkriepljeno današnjim izkustvom? Po svoj prilici da jest. Bilo bi zanimljivo gledati izbližega vjerske oblike, kojima je sadržaj izključivo europski, te ljubomorno čuvaju svoj europski duh, kao na pr. pozitivistička religija Čovječanstva, bezbožni katolicizam Maurrasov, odinizam njemačkih rasista. Vjerski duhovi smatraju sve te pojave vašarskim pojavama. Nema vjera protiv Orienta.

Ukoliko... Vjerska pozadina izključuje točnost, ne voli odsječene misli. Kršćanstvo je uglavnom poslužilo kao europska religija. Kršćanstvo je odnjihalo europski duh, ono ga je hranilo i dovelo dovle. Svaki pokušaj, da se ovi pojmovi odiele, Europa-kršćanstvo, svaki misaoni pokret, koji suprotstavlja jedno drugome, bezuspješan je i paradoksan.

*

A na koncu, je li baš sigurno, da Europa, koju sam kušao ocrtati, nastojeći prikazati neka vanjska obilježja njezina, da nacionalna, internacionalna, demokratska, kapitalistička, tehnička, historicistička Europa ne izlučuje i neku obću vrst religije, neki monizam, koji je vrlo jednostavan i baš stoga podoban da napreduje (kao što u naše dane napreduje islam u redovima afričkih crnaca)? Družtveni materializam Marxova podrietla lako se upodpunjuje »filozofskim« materializmom Haeckelova kova. Boljševizam je toj koncepciji svieta, koja je skroz naskroz europska, dao ekspanzivnu snagu, koja bi mogla učiniti od nje drugi islam. Drugdje poprima taj monizam prikrivene blaže oblike. Ima u Francuzkoj na stotine sela, gdje borba između župnika i učitelja nije možda drugo no borba između tradicionalnog vjerovanja i ove europske vjeroizpoviesti. Schopenhauer je pokazao u Kantovu

imperativu preostatak Dekaloga. Čini se, da drugi kategorički imperativi ocrtavaju pomalo smjernice budućega Dekaloga. *Quotidien*, koji je postao glasilom učitelja i male francuzke demokracije, objelodanio je nedavno iz pera nekoga liečnika članak, gdje se Kantov imperativ primjenjuje najozbiljnije na higijenske propise. Religija, koja nastaje...

No sve su to vježbe na crnoj ploči, postavljanje pitanja, a nikakovo rješavanje. Zaključka nema: anketa se nastavlja.

René Lalou:

VJEČNI HAMLET

PRIČA SE, da se Hamlet opet javlja. Neki se tome čude. Čude, jer su u naivnosti svojoj držali, da je zaista nestao. Ono, što iznenađuje, nije drugo no ubikvitet ove osobe: kao da je Europa pretvorena u terasu Elsinora, a krcata je mladim prinčevima, koji izjavljuju svi u jedan glas: »Odlučio sam da se prozovem Hamletom«. Je li moguće, da toliki oponašatelji ne izobliče zajednički model?

U prvoj godini Klaudieva vladanja Hamlet se vraća u Dansku. Dolazi s wittemberžkog sveučilišta, gdje su vriedni učitelji razvili njegove sposbnosti. Sjajan je dialektik. Lako ga je zamisliti u doktorskoj odori. Nešto je podebeo, priznaje njegova mati, i lako se usopi pri mačevanju. No rječitost njegova nije kratkoga daha, kad služi iztančanoj misli. Kraljević je, što no rieč, savršen intelektualac, koji se ne plaši djela, ma kako mrzio nasilje svake vrsti. Onda prsne drama. Prije nego što će očinska sjena zaniekati ledenu čistoću noći, Hamletove su oči otrovane vizijom, koja će otrovati i njegov duh. Šta je vidio? Ne bi se usudio priseći, da je Klaudije ubojica, ali je jasno, da ga je mati izdala. A najgore je od svega, što je ovaj izazov dobačen i srdcu i umu. Pred njim se u jedan mah razodkrila nepravda i krhkost svega na svietu. Nemojmo kazati, da je to neki neodređeni nemir: Hamletova je bol sazdana na čvrstim temeljima. Sviet povlađuje plemenitom čovjeku, da bi sutradan povlađivao podlacu, koji je zasio na njegovo mjesto. Ta očiglednost vrieđa

Hamleta, a slika puti, koja prati ovu konstataciju, tako je odvratna i strašna, da jadnik pomišlja na samoubojstvo, da je više ne bi vidio, da bi izmakao nesmiljenoj kristalizaciji, koja će mu odsada zagorčiti svaki čas. Njegovu bol podjaruje i bezazlena zdravica, kao onomad pri gostbi. I tako ga kraljevska sablast samo podkrepljuje u tom držanju, potvrđujući njegove najintimnije misli i osjećaje. Prielom je nastupio onoga časa, kad je odkrio, »trulo kraljevstvo«: sviet ne valja, zbrkan je i smušen, a najbiedniji paradoks nailazi na vjerovanje. Budući da mu je sudbina namienila misiju da lieči i popravlja, Hamletu je glavna briga, ne da ubije Klaudija ,nego da pobjedonsno rieši spor lojalnoga uma s podmuklim i vjerolomnim svietom. Junak uma suprotstavit će krivom umovanju svoje metodičko ludilo, a obće prihvaćenim ludostima logiku svoga razuma. Hamlet zna, zapodievajući ovu borbu, da time nadilazi sebe: svoju prolaznu tragediju sviestno je preobrazio u epopeju Danca Hamleta.

*

Njegova je proročka duša dobro naslutila. Ne samo da je sin kraljice Gertrude i kralja Shakespearea stvorio — kako reče Marcel Schwob — »sagu« princa Hamleta. Ne, on je Faust i Mefistofel u jednoj osobi, on je Samson ljudske spoznaje, koji obara silno stupovlje. Evo trista godina, što simbolizira ono, što se danas naziva krizom duha. Hamlet je bezmrtan, jer je kriza duha vječna; jer je kriza prirodno stanje duha; jer se najpatetičnije pustolovine (kad se čovjek-pojedinac poigrava sudbinom čitavog naroda, rase ili razdoblja) odigravaju u ljudskom umu.

Gladno srdce i buntovna put mogu izazvati krizu, a mogu je i riešiti. Izumiti dva prizora drame: prvi i posljednji. No vijugav tok činova, njihove raznolike obrate može skladati samo duh. Duh sveudilj nešto pita, podjaruje srdce i put i ne daje im da se raplinu prije reda u slučajnom razpletu. Um teži za hierarhijom pokretnih vrjednota, za ravnotežom, koja je

uviek ugrožena. Kadikad se javlja gol golcat, poput mača. To je neljudski privilegij naše Europe, šiljastog rta između mističnih zapljuskivanja Azije i utilitarne plime, koja poplavljuje Ameriku. Časovi su to odmora, kao stanke pri crkvenom obhodu, žrtvenici svietlih zanosa. A onda, tek što bi okom trenuo, salieće nas mora života, tvorba složena i protuslovna. I mač se pokriva cviećem, a napjev se obogaćuje varijacijama. Hamletovu tjeskobu okrunjuje poezija. Hamlet je lirski iztražitelj, koji krči putove modernom umovanju; dramatska sinteza, u kojoj Pascal smućuje Descartesa, a Rameau prekaljuje Diderota.

A ipak, mnogi prigovaraju ovoj lakokriloj moći i vele da ukrućuje život. No ti brkaju krutost i strogost, kao da bi »inteligencija«, družtvena ustanova, mogla biti što drugo no karikatura slobodnoga uma, inteligencije. Slobodno je umovanje stalan dialog između čovjeka i svieta, pa nikada ne će pristati da se sputa formulama. Pa kako da to i učini, a da se ne odrekne svoje iskonske gibkosti i prodorne simpatije, koja sve razumije? Nemojmo je ograničiti, slobodnu inteligenciju, na ovoga ili onog njezinog predstavnika. Ima je u svakom pojedincu: to je polet, koji osigurava jedinstvo ličnosti i diže pojedinca koliko god može podnieti, a da se ne slomi. Tako visoko, da je nezahvalnik kadkada i ne prepoznaje. Evo slavnoga mislioca, koji je, smućen njezinom brzinom, uztvrdio, da je, prozvavši je intuicijom, prestala biti ono, što jest. Shakespeare ju je, prestrašivši se njezine magične moći, svečano zaniekao, tek što se oluja slegla. No amsterdamski mudrac, samotnik, koji je izmjerio sva praznovjerja, taknuvši se njihova dna, nije se dao smesti. *Verum sive intellectus.*

*

Znam, da ova razmatranja nemaju nikakove filozofske vriednosti. No kako veli Hamlet: ima više stvari između neba i zemlje, o kojima filozofija i ne sniva. Inteligencija pako nije drugo no zajednica neba i zemlje;

zajednica, koja će često kida, ali se uviek uzpostavlja. Ona je preduvjet bajoslovna života krhke i nerazorive sreće, koja bi izgubila svoj čudesni okus, kad bi je okusili manje sviestno, manje razumno i jasno. Inteligencija je nepobjediva, jer nije izriekom filozofska, te može promatrati Renéa Descartesa kao metodičkog Hamleta. Može mu Spinozom ubrizgati i kap židovske krvi i nastaviti svoja osvajanja, poslušna i buntovna, puteno upravljena prema životu. Njezino je obilježje stega, ali i buntovni zamah, koji krši spone, da bi obuhvatio život.

Nitko ne će poreći, da se prigodice utjelovljuje u glasbi ili mramoru. Manje je poznato i lakše se zaboravlja, da ova kraljica sviesti ostaje našim provodičem u labirintu podsviesti. U mutnoj prepirci između Orienta i Okcidenta stala je — kažu — na jednu stranu, dok je zapravo posrednica, jedina posrednica. Romantična predrazsuda vidi u tome Ahilovu petu klasicizma: obmanu, kad misliš, da si shvatio nešto, što nisi osjetio. No inteligencija odvraća, da romantičan pokret, ako uspije, rađa uviek klasicizmom: romantizam, koji crta samo svoje zanose i potištenosti, skučen je realizam. Inteligencija nalaže, da svoja čuvstva transponiramo: nije li izkusila, da bistrina uma ne ukida nagone, nego naprotiv pokazuje njihovu iskonsku vriednost, koja se ne da ničim nadomjestiti. Sve pretvara u hranu, a Péguy joj je odao zasluženo poštovanje, kad je napisao: »Ima strasti, koje su plitke poput biljara, a ima mudrosti, ima razloga, koji su puni i zreli i težki poput grozdanih boba.« Inteligencija se prepoznaje po »gustoći« svojih plodova, koji su nabrekli od soka kao grudi.

*

Hamletovski um ne će se dakle afirmirati, ako na brzu ruku skalupi neko rješenje. Njegova je uloga da potiče sveđ nove probleme: da čini sve složenijima one, koji su na oko riešeni. Od rezultata je važnija gesta, skrovita nježnost ove geste. Hamlet je probo mačem

Klaudija, utro Fortinbrasu put i tako omogućio uzpostavu reda u Danskoj. Materialni je cilj postignut, no Hamlet umire nesmiren. Kako i zašto? Nije li, izključivši iz svoga duha sve što se nije izravno ticalo provizorne zagonetke njegova života, uvidio na koncu konca, da nije podoban odgonetnuti ono, što je preostalo? Ostatak, koji prepušta šutnji... Neuspjeh danskog princa neka nam bude pouka, da nije dosta misliti svom dušom svojom, nego da treba misliti čitavim tielom; da, hoćemo li zaista shvatiti, moramo sačuvati inteligenciji neko čulno treperenje i nezamjetljivi drhtaj ljubavi.

Pogled, što ga izmjene dva bića, koja se slažu duhom i tielom, može biti vrhovni izkaz njihove sloge i međusobnog razumievanja. Iskra, koja bljesne u takvom pogledu, može se uzporediti s inteligencijom. To je subtilan dokaz sklada, koji vlada između dvie istine, u nama i izvan nas; potvrda radosti, koja daje nemiru našem njegov *relief* i njegovu dubinu. Kao što stvaralac Shakespeare jamči i smiruje prvoga Hamleta, ove munje čovječjeg uma opravdavaju vječnog Hamleta, uvjeravajući ga, da njegovo nastojanje ne će biti uzaludno. Svjetovat će mu, zacielo, da bi odgovor na postavljeo pitanje tražio u vrtlozima intenzivnoga života, a ne u samoći Elsinora. Život treba srčano prihvatiti kao i sve njegove neizvjesnosti. Kartezijanska peć i spinozistička izba vriede još uviek kao dragocjene pobude umnome radu. Ipak nam se čini, da ovakva pomagala stvaraju nepremostiv jaz između duha i tiela, a današnji ljudi ne priznaju više ovakovo nepomirljivo dvojstvo. Ali možda baš u najopasnijem trenutku vječni Hamlet nalazi svoju slastnu izvjestnost. No izvor slasti bio bi gorak, da ljubav nije obasjana umom.

POGOVOR PREVODIOCA

OD HAMLETA DO HAMLETA
ili
RAZGOVOR O EUROPI

Pišemo devetstodevetnaestu. Sklopljeno je primirje, ali rat nije dovršen. Utihnula je buka oružja, ali se borba nastavlja. Drugim sredstvima, na drugi način. A bore se svi protiv svima. I ne znaš više, tko ti je prijatelj, a tko dušmanin. Fronta se pobrkala. I zaplela. A tobožnje primirje još je više zapliće. Tko da se tu snađe, i kako?

I onda započinje diskusija. Mučna diskusija o temeljnim pitanjima našega svieta. O pravima i dužnostima. O željama i nadama. O životu i smrti. Ljudska se ličnost suprotstavlja kolektivu. Narodni individualitet drugim narodnim indvidualitetima. Poharana i razcjepkana Europa traži izlaz iz kaosa, u koji je zapala. Htjela bi se osviestiti, pronaći svoju osebujnost, afirmirati se u svietu, koji je odjednom postao tiesan. I malen. Podieljena u sebi, obkoljena dušmanima ili takmacima, Europa traži svoj put. Izpituje svoju savjest, goneta prošlost i tjeskobno zirka u budućnost. Ne može se snaći. Nikako da shvati što se dogodilo. Da se stvara nešto novo. Da su ugroženi temelji, na kojima se osnivao primat našega svieta. Da je u pitanju Europa.

Sve se stubokom promienilo. Nema povratka na staro. Treba se snaći, prilagoditi, ili propasti. Neslavno propasti.

To su eto, predpostavke diskusiji, koja se bila zapodjela još za vrieme rata, da bi odmah nakon primirja dobila nov zamah. Diskusija, koja nadilazi pitanje »ratne krivnje«; koja se ne zadovoljava međusobnim rekriminacijama, nego bi htjela prodrieti u srž problema. Odgovoriti na pitanje; što smo, odakle smo i kuda idemo. Mi europski pojedinci; mi europski narodi; mi — Europa.

Prirodno je, da su ta pitanja najdublje odjeknula na europskom Zapadu. Nije li Zapad kvintesencija Europe? A nije li Francuzka svojom univerzalističkom težnjom, svojim duhovnim imperializmom i najteže pogođena? Hipnotizirana starom slavom, čuvarica drevne baštine, zatočnica bivših vrjednota — Francuzka se u poratnom svietu najteže snalazila, pa je i najživlje reagirala.

Francuzka je u 19. stoljeću žarište europske misli. Gotovo svi znatniji Francuzi ove epohe misle o sjedinjenju Europe. Francuzka je odavna ujedinjena, dok pjesnici i mislioci Njemačke i Italije snatre o svom narodnom ujedinjenju, te im Europa ne može biti izravan cilj. Najveći je propagandist europske misli — zaključuje izumitelj »Paneurope« — carski sužanj sa Svete Helene, koji je bio kušao udariti temelje jedinstvenoj Europi. A među francuzkim prvacima onoga doba, koji se svojski zalažu za tu misao, ističe se Lamartine i Béranger, Comte i Renan, a pogotovo Victor Hugo, koji godinama pledira za ujedinjenu Europu.

Francuzka će — veli Kipling — prva priznati novu istinu, kao što će najdulje ostati vjerna starim istinama. Pa ako se i ne možemo složiti s onim Francuzima, koji bezazleno vjeruju, da je Francuzka jednako Europa, jednako sviet, a strani im obožavatelji podkrepljuju u tom vjerovanju, ne ćemo olako prieći preko tolikih svjedočanstava. Ako Brunetto Latini pod konac 13. stoljeća veli, da je francuzki jezik izvrstniji i obćenitiji od ostalih, a Grotius u 17. stoljeću ustanovljuje,

da je francuzko kraljevstvo najljepše nakon nebeskoga, a jedan predsjednik američke Unije veli, da svaki čovjek ima dvie domovine: svoju i Francuzku — onda odakle ne sliedi, da nema nego jedna kultura, to jest Francuzka (u što je vjerovao Nietzsche), nego da se ta francuzka kultura, civilisation, odlikuje nekim svojstvima, koje je čine podobnom, da se organski nadoveže na ovu ili onu narodnu kulturu. Nije odviše pretjerao onaj belgijski publicist, koji je 1925. napisao ove rieči:

»Svaki Europljanin ima dva jezika, svoj materinski i francuzki, jer je francuzki jedini jezik, koji u duhu jednoga te istoga čovjeka može postojati uz narodni idiom kao prirodan i spontan izraz misli, budući da je francuzka kultura svojim humanističkim značenjem, širokogrudnošću, kojom prima strane pobude i kritičnom oštrinom, kojom se ograđuje — jedina kultura, koju jedan narod može prihvatiti, a da se ne odrekne svoje narodnosti; jedina, koja se u smirenoj, ujedinjenoj i saveznoj Europi (o kakvoj snatre utopisti) može nametnuti različitim narodnim kulturama.

Razumije se, da ove (i slične) tvrdnje daju francuzkim glasovima o Europi specifičnu vriednost. A zanimljivo je, da razgovori o Europi, koji se vode u Francuzkoj između prvoga i drugog svjetskog rata (a napose u prvoj polovici ovog razdoblja) poprimaju gotovo dramatski oblik. Čovjek se ne može oteti dojmu, da na pozornici zapadnoga svieta gleda dramu, kojoj je glavna osoba Europa. Ideja o Europi! Pet činova europske drame skalupljene po Aristotelovoj poetici; pet činova s prologom i epilogom ... A svaki od tih odsjeka ima svoje obilježje, svoju zadaću, svoje ime. Evo ih.

Prolog Hamlet: 1919.

I. čin ili ekspozicija: Nutarnje protuslovlje europske kulture.

II. čin ili kolizija: Europa se sukobljuje s Azijom.

III. čin ili kriza: Amerika se odciepila od Europe.

Pojedinac i množtvo ili } kvaliteta i kvantiteta.

IV. čin ili peripetija: Da li je moguće europsko jedinstvo?

V. čin ili katastrofa: Što je Europa? Na koncu bijaše upitnik.

Brojni su pisci ove drame: predigra je od Valérya, prvi je čin napisao André Gide, drugi je od Suarèsa, trećemu je autor André Siegfried, četvrtome Benda, a petome Thibaudet, dok je zaglavak, nadovezujući na Valérya, napisao René Lalou. A kumovali su toj drami i drugi autori: od njih su pojedini prizori, neke poante, ova ili ona poredba, opazka ili pobuda. Tko da ih izbroji: Georges Duhamel, Maxime Leroy, Massis, Romier, Guéhenno, J. Romans, Drieu La Rochelle, da spomenemo nekoliko značajnijih imena. Sva ta imena (pa i najkrupnija) zaostaju za predmetom, koji obrađuju; izčezavaju u sjeni sudbonosne problematike, koju njihovi zapisi dozivlju u pamet. No zastor se diže. Evo prologa. Rieč ima Paul Valéry.

P R O L O G

Pozornica prikazuje terasu kraljevske palače u Elsinoru, na kojoj se Hamletu, danskom kraljeviću, bio ukazao duh njegova otca. No ta je terasa golema: proteže se od Basela do Kölna, obuhvaća Alzaciju i Champagnu, sva europska bojišta, a ne muče ga toliko intimne nedaće njegove obitelji, nego nešto više. Tu se radi o životu i smrti ljudskih istina, o svietu, koji je dopro do razkrstnice, a ne zna kuda će. Tečajem vremena Hamlet je svašta izkusio, pritište ga teret naših odkrića, naših pobjeda i razočaranja. Dodijala mu prošlost, a dodijala mu i vječna potraga za novim. Oduviek je bio nesklon djelu, jer profanira misao, a kud ćeš bolje podkrepe ovom vjerovanju? Nekada se bio zamislio nad lubanjom Yoricka, a čija je ovo lubanja? W h o s e w a s i t? Leonardo, koji je izumio čovjeka, što leti? Leibniz, koji je snivao o vječnome miru? Ili Kant? Kant, koji je rodio Hegela, koji je rodio Marxa, koji je rodio... Ne zna Hamlet, kud bi s tolikim lubanjama. A što je najgore — ne zna tko je u pravu: sviet ili on. Da li se Hamletizam preživio, te nema više mjesta transcedentnim težnjama, a pravo ima Polonije, koji izdaje novine, i Laert, koji je otišao u zrakoplovce, ili Rosenkrantz, koji se bavi mutnim poslovima, a nadio si je rusko ime... I Hamlet, europski intelekt, sklon da odstupi, abdicira. Kada se iz ove zbrke i tmuše izčahuri sutrašnje družtvo, bit će to mravinjak, a mjesto čovjeka, koji misli svojom glavom i osjeća svojim srdcem, pojavit će se čovjek — mrav, živi automat.

Jasno, da Hamletu nema mjesta u takovu družtvu. No je li opasnost ***zaista toliko? Zar doista*** *nema spasa? Poratni Hamlet svašta zna, što dotada nismo znali. Znade na primjer,da je i kultura smrtna; da se rađa, živi, stari i* ***pogiba, kao čovjek i*** *sve što je živo. I nekad smo znali za* ***propale kulture,*** *no to su bila liepa i mutna imena,* ***a nikome nije palo*** *na pamet, da je Francuzka, Njemačka, Rusija isto što Elam, Niniva i Babilon. Ratno je pokoljenje izkusilo, da su sve stvari prolazne; pa i one, koje nam se čine najljepše, najbolje, najtrajnije i krepost rađaju najstrašnijim plodovima. Jer, da bi se postigli ratni ciljevi, trebalo je mnogo znanja i umieća, ali i nadnaravne izdržljivosti, stege i požrtvovnosti. A rezultat? Ruševine i opet ruševine. Materialna pustoš i kriza duha. I tada je Europa osjetila, da sve — istina — nije izgubljeno, ali je stiglo na rub propasti. Osjetila je, da je ugrožena sviest, koju su vjekovima stvarali europski prvaci,*

etničkim, historijskim i drugim. Dakle — kriza. Traži se novo, a čovjek se utječe starom ili tapa po mraku. Izkapaju se pradavne uspomene, drevna vjerovanja. A nitko ne vjeruje ništa. I sami skeptici gube svoje sumnje.

Odakle taj nered? Odatle, što u svakoj obrazovanoj glavi stanuju najoprečnije ideje, jedna uz drugu. Sva moguća mišljenja i vjerovanja, najrazličnija životna načela. To je obilježje suvremenog doba. Vrhunac europske uljudbe uoči prvog svjetskog rata. Hamlet zna, da je ovo stanovište krivo, ali mu se čini, da drugčije ne može biti. Svako je stanovište krivo.

A Europa? Ideja tako je prisno povezana s pojmom Europe, da tu povezanost niti iztražujemo, niti opravdavamo. Tako je, pa eto. Pa zar ostali dielovi svieta nisu imali divnih civilizacija, sjajnih umjetnika i velikih naučnjaka? Jesu. No samo je Europa znala uskladiti najsnažniju moć emisije s najintezivnijom snagom recepcije. Jedina je Europa znala davati i primati: sve je njoj prilazilo i sve je od nje dolazilo. Njezino je prvenstvo nedvoumno, ali se nameće pitanje: hoće li to prvenstvo sačuvati. Hoće li ostati najdragocjenijim dielom ljudskog univerzuma, mozak prostranoga tiela, — ili postati, što u stvari jest: mali rt azijskoga kopna?

Jer naše kopno nije veliko, budući da ima kud i kamo većih kontinenata. Nije ni bogato, jer ima bogatijih krajeva. Europa ne prednjači ni brojem stanovnika. Ona uobće ne prednjači brojem, manje prirodno bogatstvo. Kakvoća i raznolikost. Raznolike su europske zemlje, raznoliki njezini narodi. I pojedinci su raznoliki. A svaki se pojedinac odlikuje raznolikim svojstvima, koja se naoko pobijaju, kose. No u tom je »protuslovlju« kakvoća europskog duha: sretna smjesa imaginacija i logične strogosti; skepticizam, koji nije pesimističan; misticizam, koji se nije smirio u odricanju. I onda najglavnije: djelotvorna misao; čisto umovanje, koje ne izključuje praktičan čin!

Dakle kvaliteta, što će reći nejednakost. No što ako ove nejednakosti (koja je dosad bila u korist Europe) jednoga dana bude nestalo? Ako znanost, koja je postala svojim primjenama sredstvo materialne prevlasti, posluži europskim takmacima? Što će onda Europa? Napustit će vlast, kao što je napustio Hamlet, poratni Hamlet. Jer opadanje europskog ugleda i moći možemo uzporediti s pojavom, koja se opaža unutar svakoga naroda, a obilježena je širenjem prosvjete, te sve brojnije kategorije ljudstva pristupaju kulturi. Da li to širenje dovodi do degradacije? Sjećajući se svoje humanističke naobrazbe i svoga renesansno-kneževskog podrietla, europski Hamlet odgovara odlučno: jest. Duh se ne da »proširiti«. I zato je izjednačenje isto što propast. Znanost bi trebala biti ezoterična: onda bi njome upućeni pojedinci mogli održati vlast nad neukim slojevima, a mala bi Europa — zahvaljujući nejednakosti — mogla zadržati svoj povlašteni položaj. No tek što je izrekao ove misli, poratni se Hamlet zamislio. I zastidio. Nije li Europa oduviek davala i primala? Nije li ovakva škrtost i samoživost nedostojna europskog duha? Nije li sebični ekskluzivizam i protekcionizam duhovnih dobara nespojiv s najljepšim tradicijama europske uljudbe? Sve je prišlo Europi i sve je odatle došlo.

> *Et cum vorandi vicerit libidinem*
> *Late triumphet imperator spiritus.*

Da bi zavladao duh treba obuzdati »proždrljivost«, to jest sebičnost, požudu i vlastoljublje. Hamlet se ne može oglušiti ovome pozivu. Stvari ovoga svieta zanimaju ga samo u odnosu s intelektom: sve s obzirom na um. Bacon bi rekao, da je to puki »idol«. Ima pravo, ali Hamlet nije našao ništa bolje.

Odstupio je, a još se uviek nada. Možda je Europi preostalo nešto slobode, da bi se oduprla uroti broja. Možda će Hamlet, tražeći ovu slobodu, stvoriti je.

Mrak se spušta nad golemu terasu Elsinora, koja obuhvaća europska bojišta, a Hamlet ostaje sam sa svojim sablastima. Dovršen je prolog.

PRVI ČIN

Nakon hamletovsko-apokaliptičke predigre, u kojoj se Paul Valéry natječe s Oswaldom Spenglerom, evo prvog čina, u kojemu André Gide daje, triezno i stvarno, ekspoziciju europskog pitanja, kakovo nas tu zanima. I njega interesira budućnost Europe. I on drži, da prisustvujemo koncu jednoga svieta, jedne kulture i civilizacije. Da je sve došlo u pitanje i da nema natrag. A što će biti od Europe? Osjećaj zajedničke opasnosti može da zbiži i pojedince i narodne skupine, a ipak se Europljani težko privikavaju na misao, da je zajednički stečaj, u koji srljamo, takova opasnost. Nikako da shvate, da nijedna zemlja Europe ne može težiti za istinskim napredkom vlastite kulture, ako se bude odvojila od drugih zemalja, odrekavši se njihove suradnje. Svi ćemo propasti, ako svatko bude pomišljao samo na svoj spas.
Dok većina javnih radnika, koji se bave pitanjem Europe (a njihov broj nije velik), promatraju europsku problematiku s političkog ili gospodarskog stanovišta, André Gide naglašuje hrabro moralnu pozadinu ovoga zbivanja. Većina političkih i družtvenih pitanja svodi se konačno na pitanja morala. Koja korist, ako se zgražamo nad ovom ili onom pojavom javnoga života, a puštamo po strani uzroke te pojave? Što će nam političke i družtvene reforme, ako ne reformiramo čovjeka?
Dakle pedagogija. Odgoj. Da mi je poučavati kakovo diete u zemljopisu ja bih — veli Gide — kao polaznu točku uzeo njegov vrt,nastojeći da potaknem njegovu znatiželju. Ipak bih ga zarana upozoravao, da je taj mali komadić zemlje neznatan dio kraja, u kom se diete nalazi, a taj kraj neznatan dio Francuzke, kao

što je Francuzka sama neznatan dio zemaljske kugle. A da bi naš sviet zadržao svoje ravnotežje, potrebno je silno množtvo svjetova, koji usklađuju njegov ritam. Pri tom će se samo od sebe nadati pomisao, da razdioba između kopna i mora, udaljenost od sunca i koješta drugo, pogoduje našoj Europi i da u toj Europi Francuzka zaprema povlašteno mjesto. Ne ćemo li time posijati sjeme oholosti? Nipošto. Povlašteni imaju veće dužnosti, a napokon — francuzku je zemlju pokrivao gusti mrak, dok je stari sviet bio obavit divnom svjetlošću. Nisu Francuzi jedini baštinici ovoga sjaja, kulturna su se žarišta proširila i govorimo li danas o zapadnjačkoj kulturi ne valja pomišljati na ovu ili onu zemlju, nego na čitavu Europu. Težka je zabluda, da netko drži, da poznaje svoju zemlju, jer ne poznaje ostale. Ima ljudi, koji u svom neznanju nalaze neko jamstvo nadmoćnosti, što li! Ali to ne valja: tko nije upoznao sviet, nije upoznao ni sebe samoga. Treba se razstati od onoga, što bi htjeli upoznati. Tako ćemo se najbolje oteti nacionalističkoj nadutosti, a ne ćemo zapasti u drugu krajnost, žrtvujući laka srdca nacionalne vrjednote. Jadan je to internacionalizam, koji se ne temelji na nacionalizmu. Što je čovjek »pojedinačniji« (a to podjednako vriedi i za narode), bolje služi obćenitosti. Istinski nam duh Europe nalaže, da uskladimo ove protivne tendencije, jer izkustvo potvrđuje paradoksalnu istinu, da čovjek sebe nalazi, kada se odriče sebe.

Sve to nije pusta teorija, nego životno izkustvo čovjeka, koji je te ideje doživio i proživio. Nije li se André Gide oduviek »razstajao«, da bi se mogao »sastati«? Nije li čitava njegova karijera »Povratak razmetnoga sina«, kako je nazvao jedno svoje djelo?
A takav je povratak i razgovor s jednim kinezkim državnikom, koji je i potakao Gideova razmatranja o »Budućnosti Europe«. (Jer ako treba poći daleko, da bi spoznali ono, što je blizu, Zapadnjak će najbolje upoznati Europu, ako pođe u — Kinu!)

Što su uglavili naši subesjednici, čovjek Zapada i sin Nebeskoga carstva?

Da se europska uljudba temelji na golemom protuvlovlju; da Europa jedno pripovieda, a drugo čini; da europski duh koleba između dva ekstrema, ne mogavši se prikloniti ni ovamo, ni onamo. Koje čudo da Erupljani nisu sretni? Čitav bi se Zapad mogao uzporediti s čovjekom, o kome govori Sv. Pismo: njegovo je srdce podieljeno, a nestalan je na svim svojim putovima. Tako je i srdce zapadne Europe podieljeno između religije i kulture, evanđeoskih zasada i modernih tehovina, između vjerovanja i umovanja. Nitko nije dosljedan: ni branitelji tradionalnih zasada, ni zatočnici modernizma. Sve je krparija, kompromis. Niti dajemo caru carevo, niti Bogu Božje.

Kinez nazrieva skroviti razlog ovog nesklada. Europa je velika škola individualizma. Oblikovanje ličnosti vrhovno je načelo naše kulture, naša najveća dragocjenost. A ta je dragocjenost skupa. Žalostna komedija, koja se prikazuje na pozornici zapadnoga svieta, mogla bi se nazvati: »U potrazi za ličnim vrednotama ili Žrtvovanje sreće«.

Bilo je narodâ (drevni Egipćani, dojučerašnji Kinezi), kojima je uspjelo nadvladati vrieme, provodeći vjekove u voljkom driemežu. A kao što se pojedinac nije odvajao od gomile, tako se ni prošlost nije odvajala od sadašnjosti. Nalazeći svoju sreću u normi, ti su se ljudi odrekli napredka. Moderni čovjek teži, naprotiv, za napredkom i nikako da se smiri. Ovu temeljnu tvrdnju Gideova Kineza upodpunjuje Maxime Leroy svojim izlaganjima o »pokretljivosti« (m o b i l i t é) suvremene europske kulture, koja je u suštini dinamična: rieči trajanje i vječnost gube dojakošnje značenje, a mi, sinovi novoga doba, poznajemo samo razvitak, evoluciju. Razvija se umjetnost, filozofija, družtvene pojave: veličina je 19. stoljeća u znatiželji i sumnji. Znamo, da ništa nije konačno, a ima učenjaka, koji u znanosti najviše ciene neizvjesnost. Potragu za istinom, a ne istinu. mogućnost da se nešto stvori, a ne događaj sam. Pokretljivost. A kao primjer služi Leroyu grof Saint-Simon, koji 1814. — nekoliko mjeseci nakon povratka Bourbonâ — objelodanjuje vidovit spis: »O reorganizaciji Družtva Europe ili o potrebi i mogućnosti, da se europski narodi skupe u jedno političko tielo, a da svaki sačuva narodnu neovisnost«. Putokaz mu je Abbé-Pierre, koji se na prielazu 17. i 18. stoljeća mnogo zalagao za europsku uniju.

Praktičnu primjenu nacionalno-odgojnih metoda, koje preporuča Gide, opisuje Georges Duhamel u predgovoru »Srdačnoj geografiji Europe«. Duhamel je odkrivao i doživljavao zavičaj, domovinu, Europu i čitav sviet postepeno, organski, a njegova su opažanja doista srdačna, što će reći prožeta istinskim razumievanjem i toplom osjećajnošću, pa i onda, kad nešto osuđuje i odbija (amerikanizam).

D R U G I Č I N

Ekspozicija je završena, počinje drugi čin: kolizija. Kolizija znači sukob. U tom se činu Europa sukobljuje s Azijom.

Kako ću upoznati sebe? Kako ću saznati što jesam? Da vidimo najprije što nisam! Tako na pr. Europa nije Azija. André Suares definira Europu u opreci s Azijom. Niečna definicija (a Suares je uobće negativan), ali kakva takva definicija. U dodiru sa stranim svietom narodi i pojedinci odkrivaju svoje osobine. A ne mora to uviek biti sukob: vidi prvi čin!

Orient je sve i sva, pojam neodređen i mutan. Možeš mu pridati što hoćeš, oduzeti što te volja. Suares to i čini, kako bi Europu omeđio od Azije, napravio od Azije »Sjenu nad Europom«. Težku sjenu, tmasti oblak, koji nosi oluju. Ta oluja prieti europskome kopnu. Danas više no ikada. Bezlične se mase dižu protiv kvalitete. A Zapad je strelica Azije, gdje se go-

mile izoštravaju u narodnosti i ličnosti... Orient i Azija nije isto: tri su Orienta (ako ne četiri) u samoj Aziji: Pacifik, Kina i Japan, islamski sviet, Indija. I zato Suares pridržaje uzbudljivo ime Azije, da bi njime označio silan trbuh ljudskog roda, koji se nadima s onu stranu Eufrata i Perzije. Ocean života natapa pustinje toga prostranstva, a Mongoli su plima ovoga ljudskog mora. Dva se svieta sukobljuju svojim vršcima: bieli sviet zapadne Europe i žuti sviet. Među njima Indija. A ljudstvo ne diele ideje, nego čuvstva. Dakle i religija. Zajednička filozofija obraćena u čuvstvo. Najbolje su europske glave težile, da zavladaju subjektom i objektom; da pomire osobu i predmet. Azija ne zna za taj problem, nego se priklanja ili na jednu ili na drugu stranu.

I eto gdje poroci i mane prvoga čina postaju od jednom vrline. Azijske su gomile nalik na mrave. Svi su »jednaki« i svi su siti. Azijski se moral temelji na zadovoljstvu. Etika sreće. Drugo je etika veličine, koju propovieda Europa. Opire se ona sitom robovanju, a ta oporba znade biti okrutna i strašna.

Nikada nismo bili bliže kapitalnoj odluci. Europski Zapad, glava ljudskog roda, danas je Herkul na razkršću. Duh ili tvar, kakvoća ili množtvo? Branitelj Zapada zna, da se kakvoća ne može odieliti od množine, ali se pita hoće li duh biti sluga ili gospodar. Kažu, da je Azija nabijena duhovnom energijom. No kako da to povjerujemo. Proleterska je Azija materialistična; htjela bi prigrabiti snagu materije, kako bi se neizmjernom svojom masom survala na Europu.

U Europi je sve funkcija ličnosti; sve teži prema ličnosti. Po azijskom je shvaćanju ličnost isto što krivovjerje, odpad od božanstva, hereza. Ličnost i znanost europske su osebine. A ne valja zaboraviti, da europska znanost dovodi do metafizike, kao što se prava metafizika uviek kristalizira u znanost. Materialna je kultura opipljiv plod znanosti, koji se rodio iz tvari, djelom duha. Inžinjerija. I n g e n i u m. Azija, kojoj je znati isto što vjerovati, nema ni samorodne industrije.

Čuli smo, da Azija umije ignorirati vrieme. Prezirati sve što prolazi. Pa i časovite interese. Čini se mudra (nije li André Gide impresioniran smirenom vedrinom svoga kinezkog partnera?), ali treba znati, da Azija čeka dok nešto prođe, pa da tek onda u to povjeruje. Zna ona, da je razočaranje plod gibanja. Kolikih li razočaranja u našoj pokretljivosti!

Naš Kinez žali za subtilnom i kneževskom Azijom, koju uzporeduje sa zlatnom čipkom, koja je prebačena preko neizmjernog množtva. Sjajni pokrov skriva žagor i gibanje gomila, koje su osuđene na život. Viekovima su živjeli u nekom polusnu, ali se sada bude. Jao Europi! Suares pruža ruku Valéryu: ludost je dobavljati strojeve mravima, naoružavati buntovne proletere. Stvar je nadasve opasna i na samom Zapadu. Strojevi mehaniziraju čovjeka, a sveobća ta mehanika predana mravinjacima svieta na upotrebu iztriebit će najveće kulturno blago: ličnost.

Veliki umovi, koji se javljaju na krajnjem rubu Zapada (treba znati, da je Europa krajnji poluotok Azije, a Zapad daleki rt europskoga kopna) geometri su i filozofi, kojima je cilj ravnoteža. Ravnoteža između osobe i predmeta.

Tako André Suarès. Na početku svojih razmatranja spomenuo je Katona, staroga moralista uzkoga čela, i rekao, da zapadnjački primitivci stavljaju u Aziju sve ono, što mrze. Suarès nije takav primitivac. Zna on dobro (premda na mahove zaboravlja), da je europska duša rođena od Grčke, Siona, Rima i krvi barbarske. Zna, da je tragična odlika Europe mjera i podvojenost, te je i vrhovna ravnoteža plod ove dozirane dvojnosti. Zna da treba vladati, ne odbacivši ništa; da prosviećeni Europljanin ništa ne odbacuje. Da je Azija žensko, Okcident mužko; da je potrebno oboje, kako bi sazdali sviet.

Na Suarèsa se vremenski i misaono nadovezuje brojni

desničari. Najpoznatiji je svakako Henri Massis, pisac mnogo spominjane knjige »Obrana Zapada«. Poznat je i Lucien Romier, nekidašnji urednik »Figaro«-a. On pledira za uzpostavu aristokratskih načela i njihovu primjenu u dnevnoj politici. Dok Suarèsa spašava vehementnost i snaga izražaja, pa i onda, kad je bez sumnje jednostran i tjesnogrudno-maničan, proslavljeni je Massis često šupalj i smušen, a Romier strahovito prozaičan i plitak.

Ni Jean Guéhenno, urednik časopisa »Europe«, ne ide odviše u dubinu stvari, ali nije maničan kao Suarès, a ni ciničan praktičar kao Romier. Njegova izlaganja o humanizmu i humanitetu zgodno upodpunjuju Romierove opazke o aristokraciji i aristokratizmu. Pitanje, kako ga postavlja Guéhenno, nije na odmet, te zaslužuje, da se o njemu zamislimo, a duboko zadire u europsku problematiku. Sjetimo se, što kaže Hamlet-Valéry o štetnim posljedicama demokratizacije na području znanosti.

Što najviše ne dostaje svim tim braniteljima Zapada jest čednost. Svi su odviše nakloni, da sebe ili svoje identificiraju sa zapadnom kulturom ili kulturom uobće.

Suarès je uvjeren, da četverokrata zviezda Zapada: Italija, Španjolska, Englezka i Njemačka, obrubljuje svojim tracima Francuzku, koja je njezino središte. Samo Europa može spasiti sviet, samo Francuzka može spasiti Europu. A Massis poistovjetuje najprije Europu s katolicizmom, a onda probitke katoličke crkve s probitcima Francuzke. Što se protivi njezinim interesima, protivno je katolicizmu, t. j. Europi, t. j. kulturi. A da ne bi bili u dvoumici, vrli branitelj Zapada spominje istim dahom germanizam, slavizam i azijatizam kao zaklete neprijatelje europske uljudbe. A kao što Henri Massis predlaže osnivanje novog vjerskog reda, koji bi — proizašavši iz potreba vremena — probudio duhove i ponovno uljudio sviet, tako se Romier zanosi mišlju o stvaranju nove političke stranke,

koja bi se spretno okoristila nagnućima puka, mjestnim prilikama i tehničkim tekovinama novoga vremena. Čovjek se ne može oteti dojmu, da je mistični Massis na istoj liniji kao i realistični taktičar Romier, tek što je ovaj posljdnji mnogo konkretniji u svojim izlaganjima.

A što se tiče družtvene elite (ono što Romier naziva aristokracijom) nema sumnje, da je takova elita potrebna i koristna, ako se sama obnavlja i ako ne zanemaruje posebne dužnosti, koje izviru iz posebnih prava — bilo da se radi o pojedincima ili o narodima. Ta nemaju li povlašteni veće dužnosti (Gide)? Drugo je pitanje, kako se vrši ta obnova i da li svaki skorojević pučanin mora biti prebjeg, što će reći izdajnik onoga kruga, odakle je potekao. Guéhennoa zanima samo kulturno-školska strana ovoga pitanja. Za razliku od Valérya i Suarèsa ovaj pisac (koji je u mladosti svojoj bio manuelni radnik) traži demokratizaciju prosvjete. Čovječanstvo se silno proširilo, a to je činjenica, koju treba primiti na znanje. Humanistička naobrazba mora stoga biti humana, a ne da se ograđuje nekim ekskluzivizmom, koji stvara nepovjerenje u širokim slojevima naroda. I Guéhenno se dotiče pitanja, koje zaokuplja sve učestnike francuzke diskusije o Europi: kako propada jedna kultura. Pozivajući se na Sorela veli, da se antikna misao pod konac carstva gubila u ništavim tricama. Iztiče kako je duh posljednjih poganskih filozofa neprijazan i nepristupačan. Ne dostaje mu, rekbi, velikodušnosti. Oglušio se potrebama vremena. A šta se zbilo? Sviet se odbio od razuma i predao vjeri.

Kriza duha, kazao bi Valéry; unutrašnji nesklad, kazao bi Gide; oblak nad Europom, kazao bi Suarès. duh vremena progovora iz svih tih pisaca, da bi se utjelovio na razne načine. Svi oni odkrivaju, da nešto nije u redu. Da li je Europa doista »trulo kraljevstvo« danskoga princa? Zapad se sukobio sa svietom, a sva je prilika, da će borba biti težka i sudbonosna. Tek smo na početku.

TREĆI ČIN

Europa je produžak azijskoga kopna. U poredbi s Azijom Europa je novi sviet. U poredbi s Europom novi je sviet Amerika.

Kao što Suarès gleda tmasti azijski oblak, koji vjekovima pritište europsko obzorje, tako André Siegfried, sociolog i politički zemljopisac, gleda i objašnjava jaz, koji je pukao između Europe i Amerike.

Amerika je plod europske uljudbe, veličanstvena tvorevina europskog duha, a sve se više odbija od Europe i prepušta je njenom udesu. Kolizija drurgoga čina prelazi u krizu trećega.

Stvar nije bez važnosti. Europa budno prati, što se događa u Americi, živo razpravlja, pomno proučava. A novi sviet prati ovo razpravljanje s velikim interesom. Vanredno ga zanima, što Europa misli o Americi: što joj se sviđa, a što ne; čemu se divi, što osuđuje. Idealni preduvjeti za međusobno razumievanje. A ipak, ipak... Nikada Amerika nije bila tako tuđa Europi; nikada Europa nije bila tako strana i neshvatljiva Americi.

Kako i zašto? Zar je to posljedica rata? Ne, drugi je razlog. Europljanin-Zapadnjak, koji je Sjedinjene Države upoznao koncem prošloga stoljeća, a poslije se redovno svraćao onamo svake četvrte ili pete godine, drži, da se Amerika tečajem jednog pokoljenja s temelja promienila. Promienila se, istinabog, i Europa, no za to se vrieme rodila s onu stranu Oceana nova Amerika. Pojavilo se novo družtvo, koje se temelji na drugim načelima. Zemljopisno se središte Amerike pomaklo. Zemljopisno i moralno središte. Promjena se ova nazrievala devetstočetrnaeste, a jasno se očitovala nakon devetstodevetnaeste. U to doba USA nije više produžak Europe, nego nešto posve novo. Novi sviet.

Evo kako André Siegfried sažimlje svoju tezu: Amerika posljednjeg desetljeća 19. stoljeća pripada prošlosti i treba je staviti o bok anglo-američkoj uljudbi 17. i 18. stoljeća; nije se promienio samo duh Amerike nego i duhovna topografija; razlika između Europe i Amerike nije samo u stupnju (kako često ljudi misle), nego u suštini američkih odnosno europskih koncepcija. I stoga se Amerikanci i Europljani mogu međusobno proučavati, mogu se čak oponašati, ali mogućnost uzajamnog razumievanja biva sve manja. Pritješnjena azijatizmom, napuštena od Amerike — Europa je sama.

A što će na to prosječni Francuz, što će reći Europljanin iz zapadne Europe?

André Siegfried nije umjetnik, nego učenjak. Cuva se afektivnih sudova. Priznaje, da je s gospodarskog stanovišta zemlja zdrava, jedno zbog preobilja zemaljskih proizvoda, drugo zbog posebnog ustrojstva proizvodnje. Europa zaostaje i prirodnim bogatstvom i gospodarskom organizacijom. No tom **prosperitetu** *treba platiti danak: opravdana je bojazan, da će standardizacija proizvodnje smanjiti s vremenom intelektualne i umjetničke vrjednote američkog družtva. Uloga radnika u fordiziranoj tvornici nije podobna da poveća njegovu osobnu vriednost. Američki tvorničari moraju proizvoditi osrednje artikle, da bi cjelokupno američko pučanstvo učinili dionikom materialne udobnosti. I opet kvantiteta protiv kvalitete. Vizija mravinjaka. Ljudski atomati. Razina opada, a družtvo se izjednačuje. No što je Hamlet 1919. pjesnički naslutio, a Suarès polemički napuhnuo, to profesor Slobodne škole političkih znanosti stvarno analizira i objašnjava. Ne smeće s uma etičku stranu problema i veli, da su Amerikanci dotle dotjerali, da svoj životni s t a n d a r d drže ne čim posvećenim, pa će tu svetinju braniti pod svaku cienu. Nema sumnje, da su spremni na mnoge intelektualne, a možda i moralne žrtve. Cini se, štaviše, da kapacitet proizvodnje (e f f i c e n c y) zasjenjuje i sam pojam slobode. Bolja će proizvodnja opravdati i zahvat u osobne sloboštine, pa i politička prava. Eu-*

ropskog (ili čak azijskog) pauperizma u Americi nema i to je zacielo najljepši udio Sjedinjenih Država ljudskoj civilizaciji. No jeftinoća proizvoda ovisi o serijskoj proizvodnji, a takova proizvodnja predpostavlja »serijske« ljude, a ne ličnosti. Američko je stanovište u biti svojoj demokratsko, dok je Europljanin od starine aristokrat. I zato prosječni europski putnik reagira često i prečesto na američko blagostanje, kao što bi reagirao propali gospodin na skorojevića, koji pliva u slasti i lasti. Dok se Sjedinjene Države nisu izrazile družtvenom tvorbom, koja je specifično njihovo djelo (a to je gospodarska demokracija, koja se bazira na množtvu), bile su duhovna kolonija Europe. Danas se nekdašnja kolonija toliko osamostalila, da je sklona podcieniti svoje nekadašnje uzore. No kako bilo, shvatiti ih ne može nikako. Fordova je Amerika lišena predaje. Nove su to metode, nova mjerila. A sve je smišljeno za sviet, koji je podpuno različit od našega. Na obzorju se ocrtavaju »Prizori budućeg života«, kojima Georges Duhamel opominje Europu i Europljane neka se kane amerikanizma, ako ne će da propadnu. A Jules Romains se nada razumievanju baš kod takve Amerike.

Američka plima, koja prieti Europi obćim potopom. Azijski oblak, koji se nadvio nad europsko zemljište. Razdor izunutra, smrtna opasnost izvana. Krug se zatvara.

ČETVRTI ČIN

Nakon krize — obrat, kako to nalaže Aristotelova poetika. Može li Europa izbjeći katastrofi, koja joj prieti? Može, ako se ujedini. A može li se ujediniti? Može, jer je u prošlosti bila često ujedinjena. Pa ako su ti pokušaji propali, poviest nas uči zašto su propali i kako ćemo ubuduće pametnije postupati. Ova je »peripetija« obrat prošlosti. H i s t o r i a m a g i s t r a. A m a g i s t e r, koji ju zazivlje, zove se Julien Benda. U svojim »Govorima europskom narodu« Benda je posvetio čitav drugi govor pokušajima europskog sjedinjenja, od srednjega vieka do naših dana, da bi nas uvjerio, kako to jedinstvo nije utopija, nego nešto poželjno i ostvarivo.

Ne obraća se svima. Zna kakova su vremena. Svaka država pomno čuva svoja vrhovnička prava. Ipak ima u svakome narodu pojedinaca, koji se zanose mislima o jedinstvenoj Europi. Kojima je moralna strana ovoga pitanja važnija od političko-gospodarske ili pravne strane. Koji se zanose duhovnom preobrazbom europskoga ljudstva, uvjerivši se, da je takova revolucija najpotrebnija. A nismo li saznali u samoj ekspoziciji, da bi najprije trebalo reformirati čovjeka, a ne družtvene uredbe?

Europski zanesenjaci, kojima se obraća Benda, mogu se pozvati na poviestne činjenice, da su posljednjih petnaest stoljeća veliki neki pojedinci kušali sjediniti različite dielove europskoga kopna. I smjesta se nameće pitanje, kako su i zašto ovi pokušaji propali?

Da bi odgovorili na to pitanje, moramo ih upoznati.

Prvi je pokušaj najmanje poznat, a Benda ga s pravom iztiče. Iztočno-rimski carevi kušali su uzpostaviti nekdašnje rimsko jedinstvo, a caru Justinianu je to na čas i uspjelo. Ali njegovi nasljednici, zaokupljeni azijskim najezdama, ne mogu spriečiti mediteranski zapad da se ne osamostali.

Drugi je pokušaj zapadno carstvo franačkoga vladara. Ova je Europa okupila razne narode, davši im ne samo zajedničku upravu i politiku, neoo i duhovne smjernice, koje se temelje na klasičnoj starini. Propalo je diobom u Verdunu, kad su Karlovi sinovi dielili Carstvo. Tako se Njemačka odielila od Francuzke.

Sliede pokušaji njemačkih careva da se obnovi Europa ili da se bar Njemačka sjedini s Italijom. Poslije njih dolaze pokušaji rimskih papa, kojima polazi za rukom sjediniti Europu vjerskim zanosom i nagnati je na borbu protiv nevjernikâ. Pape postaju vrhovni suve-

reni; svjetovni su vladari njihovi vazali, no ta prevlast potiče reakciju, a veliki zapadni razkol ugrožava i crkveno jedinstvo.

Posljednja su dva ujedinitelja Karlo V. i Napoleon. Prvi drži Njemačku, Austriju, Nizozemsku, Spanjolsku, a otimlje se za Burgundiju i Italiju. Hoće uzkrisiti Zapadno carstvo, ali mjesto jedinstva potiče razdor i jača centrifugalne sklonosti europskih naroda. Bolje je sreće bio Napoleon, koji je — kroz nekoliko godina — obuhvatao Europu jednim upravnim statutom, pravničkom i gospodarskom politikom, pa i zajedničkom ideologijom. Ipak je njegovo djelo propalo. A sjedinjeni dielovi još su se jače raztrkali, afirmirajući svoju samosvojnost.

Zaboravio je Julien Benda češkoga kralja, koji je vladao u drugoj poli 15. stoljeća, a poduzeo je prve praktične korake u pravcu europske zajednice. To je Juraj Podjebradski, koji je htio okupiti europske vladare u savez, koji će rješavati unutrašnje sporove mirnim putem i stvoriti snažnu obranbenu frontu protiv turske opasnosti. Predviđao je i sankcije protiv neposlušnih članova, saveznu vojsku i financije. Međueuropsko sudište i narodnu jednakopravnost, unifikaciju zakona i koješta drugo. Georgius Pobiebradius, prvi i jedini narodni vladar Češke nakon izumrća Pšemislovića, nije pjesnik i sanjalo, nego realni državnik i jedan od najvećih kraljeva na izmaku srednjeka vieka. Nije uspio, jer je njegova osnova bila uperena protiv cara, a donekle i protiv pape. Da je Ljudevit XI. primio predsjedničtvo ovoga europskoga saveza, svjetska bi poviest krenula možda drugim putem.

Da, zašto su propali svi ti pokušaji? Krivi su ujedinitelji, a krivi su i oni, koje je trebalo ujediniti.

Ujedinitelji Europe u prošlosti kruti su tirani. Hoće biti vlastnici Europe, posjedovati njezine ljude i dohodke za se i za svoje rođake, za političku ustanovu, koju predstavljaju. Europa mora služiti njehovim osobnim strastima ili predrasudama njihova kruga. Nemaju pojma o psihologiji svojih naroda (ne osvrču se na njihovu poviest, njihove osobine pa i sam jezik), ne tare ih glava za europske probitke. Ili su mrki sektaši (Karlo V.) ili bjesomučni krotitelji (Napoleon). No da su bili i drugčiji, Europu ne bi stvorili. Europa nije htjela da bude stvorena. Pa ako je europsko jedinstvo na mahove postojalo, misao o tom jedinstvu nije postojala.

Brojne su pojave, koje Europi daju homogeno obilježje uzprkos pojedinačnim razlikama. Eto križarske vojne ili drugi ratnički podhvati, eto feudalni sustav, absolutna monarhija, ustavni pokreti, koji se javljaju u raznim dielovima Europe, eto četrdesetosma. To su vojno-politički argumenti, koji svjedoče o faktičnoj zajednici Europe. Ima i duhovnih pojava, koje su međunarodne ili bolje rečeno nadnarodne, intraeuropske: samostani od 11. stoljeća na dalje, sveučilišta od 13. stoljeća sa svojim nastavnim planom, zajedničkim tradicijama i zajedničkom latinštinom i t. d. A može se govoriti i o gospodarskoj zajednici: razmah vanjske trgovine, posljedica križarskih ratova, osjeća se u raznim dielovima Europe, a prekomorska odkrića nisu djelo jednoga europskoga naroda niti je tek ovaj ili onaj narod koristnik tih odkrića.

Ta ipak svi ti pokreti, koji su zaista europski, nisu za europsko jedinstvo zapravo ništa učinili, jer Europa nije bila sviestna njihova europeanizma.

No zašto misao Europe nije postojala?

Na to pitanje odgovara Hegel. Jedna se misao ne može roditi, dok se nije izcrpla misao, koja se njoj logično suprotstavlja. Svaka se misao s vremenom izcrpljuje, troši i konačno postaje štetna, tako da obće dobro traži, da bude prevladana. Nakon teze — antiteza.

Misao europske razcjepkanosti nije se još bila »izcrpila«, nego je štaviše bila koristna, jer je pomogla stvaranju političkih jedinica, koji su imali napredni

karakter, budući da put od feudalizma preko absolutne monarhije do ustavng vladanja označuju relativni napredak. Na brutalna nastojanja ujedinitelja, europsko pučanstvo odgovara, kao što Mletčani odgovaraju papi, »Najprije smo Mletčani, a onda kršćani!« Logična je posljedica ovakova razvitka stvaranja nacionalnih država, koje će — na poticaj svojih intelektualaca, — ograditi svoj narod od ostalog svieta najprije zasebnim vjerovanjem, a onda bodljikavom žicom, inkarnacijom kinezkog zida. Naš viek, koji će možda vidjeti stvaranje Europe, započinje veličanjem Anti-Europe, kako kaže J. Benda.

I tako su stvari dozrele, da bi mogao funkcionirati hegelovski mehanizam. Anti-Europa, koju doživljujemo, stvara preduvjete Europi. Razjedinjenje (nekoć shvatljivo, i koristno, i potrebno) nanielo je tečajem vremena Europi toliko zla, da se počinje nametati antiteza, t. j. ujedinjenje.

Stigli smo, eto, do poviestne pokretnice. No pisac, koji nam je pomogao, da uočimo tu peripetiju, ne vjeruje sliepo u Hegela. Tako bi moglo biti, no hoće li zaista biti? Tako se, istina, rađaju ideje, koje će jednoga dana pobiediti, ali i misli, koje umiru prije nego, što su se podpuno rodile.

Hamletovska skepsa, europska podvojenost, intimni nesklad u duši europskoga čovjeka — sve nam to ne daje, da se odviše glasno radujemo, što bi se Europa mogla (!) spasiti.

I što Julien Benda na koncu predlaže? Praktično se njegovi savjeti svode na školničke reforme ili nešto slično. Nastavnici neka revidiraju neke poviestne nazore, ne bi li potakli mladež, da požali diobu u Verdunu (koja se zbila prije tisuću godina) i pravilnije shvatili nastojanja sredovječnih careva i papa... Nije li to kao da čovjeku, koji se utaplja, preporučamo izpravnu dietu i kretanje na svježem zraku? Potrebna je hitna pomoć, a liečnik razpravlja o higieni.

Četvrti je čin započeo snažnim zamahom, da bi odjednom zastao, kao da je autoru ponestalo daha. Došli smo na domak posljednjem činu ove europske drame.

PETI ČIN

Vrieme je, da sažmemo i sredimo ova opažanja i kušamo odgovoriti na pitanje: što je Europa. To je pokušao Albert Thibaudet, prikupljajući građu za definiciju Europe. Ova građa izpunja peti čin europske drame, koju izvode francuzki književni radnici. Peti čin ili konac katastrofe.

Da vidimo.

»Hoće li Europa postati ono što jest: mali rt azijskoga kopna ili će Europa ostati onakova, kakvom nam se čini, to jest najdragocjeniji dio zemaljske kugle, njezin biser, mozak velikoga jednog tiela?«

Thibaudet ne prihvaća ovu dilemu, koja je izhodište Valéryovih razmatranja. Ovakove dileme život riedko poštuje, a naposljedku nitko ne zna, što će biti. Dovoljno je, da ustanovimo, što jest: kakova je Europa danas i kakovom nam se pričinja. A ne ćemo li uztvrditi (kao što tvrde neki zapadnjački supernacionalisti), da Azija počinje na Rajni, kao što Afrika počinje na Pirenejima, priznat ćemo, da kopnena veza s Azijom nije neki sudbonostni činbenik u tečaju europske poviesti. Europski se način života nikako ne poklapa s geografskom činjenicom, da je Europa izdvojak azijskoga kopna. No valjalo bi objasniti u čemu je taj način života.

Evo nekoliko elemenata, kojima se životna stil Europe razlikuje od ostalih životnih stilova.

I Thibaudet započinje poput Gidea i Suarèsa tvrdnjom, da je stranac, čovjek izvana, pozvaniji od domaćeg čovjeka, da uoči specifične razlike. Zato se i pozivlje na Tagorea, (s kojim je Suarès tako temperamentno bio obračunao) i prihvaća njegovu tvrd-

nju, da je Europa onaj dio čovječanstva, koji živi pod kategorijom narodnosti. Što je u stvari narodnost nije lako kazati, jer svaki narod, pa i svaki družtveni sloj definirat će drugčije svoj nacionalizam, iztičući sad jednu, a sada drugu komponentu. Občenito uzevši, nacija je ljudska zajednica, koja se osniva na volji, često izraženoj i tako reći ustaljenoj, da bi njeni pripadnici živjeli zajedno, ostvarujući maksimum jednakosti unutar određene narodnostne skupine. Europa i nacionalizam nije jedno te isto, ali nema sumnje, da se Europa oblikovala, iztičući sve više svoja nacionalna obilježja.

Europa se diferencira: druga je značajka europskoga života, da se njezine narodnosti međusobno upodpunjuju. Raznoliki jezici, raznolike kulture, raznoliki pojedinci, a da je ta razlikost (kojoj se protivi azijska bezličnost ili američka standardizacija) jedan od glavnih činbenika europskoga napredka. Europski je način života otvoren, pluralističan. I ma kako se ta višestrukost stapala u cjelinu, Europa se odlikuje dualizmom, njezin je život podvojen. Nije to kobni nesklad, unutrašnje protuslovlje, o kome govori Gide, nego plodonostna oprečnost: sinteza između sjevera i juga. Keltsko-germanski krug i antika, more i kopno. Europski narodi žive dvostrukim životom: kopnenim i pomorskim, pa i trostrukim, ako dodamo kolonije, ili četverostrukim, ako dodamo uzdušnu dimenziju, koja se tek nedavno pojavila.

Europu bi (kao i staru Grčku) mogli nazvati zemljom političkih izuma i domišljaja. Tu se Thibaudet razilazi svojim predšastnicima, jer drži, da svi politički oblici, kojima je Europa obdarila sviet, imaju isti temelj, a to je kvantiteta. Dok Siegfried smatra europski život aristokratske, Thibaudetu je demokratskim Ono, što je Siegriedu glavno obilježje američke uljudbe, njemu je glavna značajka europske politike: nastojanje, da se što većem broju omogući pristup javnome životu i blagostanju ... No mogli bismo kazati,

da se živo biće ne određuje značajkama, koje izprva posjeduje, koliko onima, koje želi steći i zadržati, pošto ih je steklo. Ako je cilj europske »demokracije«, da svaki Europljanin, da, svaki čovjek, bude u neku ruku aristokrat, razrješuje se i ovo protuslovlje. Ipak, takovo rješenje, nitko izriekom ne spominje. Najviše mu se približio Guéhenno, u svom očajnome nastojanju, da pomiri humanizam i humanitet, a to je in ultima linea kakvoća i broj.

No to je pitanje budućnosti. Vratimo se sadašnjici. Četvrto je obilježje života kapitalistički sustav. Kapitalizam je prvenstvo kreditnih vrjednota, primat gibanja. Naš je gospodarski život kredit, kao što je tjelesni život gibanje, a glavna značajka duhovnoga života mobilitet (Leroy). I kapital je dakle kretanje. Četvrta je karakteristika Europe povezana s petom (kao što je treća povezana s četvrtom): prvenstvo tehnike. S obzirom na zapadnjačku tehniku Tagore i njemu slični drže, da je svrha gospodarsko- političke zajednice izključivo mehanička. Ono, što mi Europljani prigovaramo Americi, prigovara, eto, Azija nama. Ipak svi mi vjerujemo, da je mehanizacija sredstvo, a ne cilj. Tehnika, to jest upotreba mehanizma, teži za zgušćavanjem energija, kao i kapitalizam.

A sve je to moguće samo zato, jer su starogrčki mjernici uzgojili u nama smisao za točnost. Valéry i Suarès srdačno bi pozdravili ovu tvrdnju. Nije li to naš najveći ponos nasuprot Orientu? Orient poznaje samo dva niza pojava, koje se odlikuju točnošću: kretanje nebeskih tjelesa (astronomski fenomen) i kretanje željeznica (europski fenomen).

Dok se ove značajke europskoga života odnose na uztrojstvo prostora, šesta se karakteristika odnosi na vremenski poredak. Ustrojstvo trajanja.

Mogli bi reći i: organizacija sjećanja. Europa nije samo zemlja tvornica, nego i zemlja knjižnica i muzeja. A to je zgusnoto pamćenje. Nama je prošlost živa, pomno je čuvamo i njegujemo, a istodobno je pre-

vladavamo sve bržim ritmom izuma i odkrića. Taj odnos sadašnjosti prema prošlosti, prepletanje historizma i modernizma, jedna je od značajnih osebina naše kulture.

Čini se uobće, da sviet živi i mora živjeti od europskih vrjednota. Triezni se Thibaudet pri koncu zanio prebogatom europskom baštinom, ali se smjesta ograđuje: sjetio se vjerske problematike i duboko zamislio. Da, jedina obća vrjednota, koju Europa nije mogla sama stvoriti, jest obće valjano uređenje naših odnosa s božanstvom.

Na izmaku ovih izlaganja, kada valja izračunati rezultat, ponovno se javljaju na poprištu vjerske skrupule, koje smo bili upoznali u prvom činu. Što je André Gide iznio u ekspoziciji, odjekuje, i ako prigušeno i teže zamjetljivo, u posljednjem činu ovoga ideoložkog komada. Kršćanstvo je odnjihalo europsku dušu. Europa, kakova jest, ne da se odieliti od kršćanstva. A budućnost? Tko zna da li nacionalizam, pluralizam, demokracija, kapitalizam, tehnika, historizam, da li je svim tim vanjskim obilježjima obuhvaćena suština europskoga duha. Da li se ne sprema nešto nepoznato i posve novo?

Nova Europa ili konac Europe? Konac i kraj, katastrofa?

Sve su to vježbe, razgovori. Započeli smo s upitnikom, njime i svršavamo. Zaključka nema, anketa se nastavlja.

E P I L O G

A sada?

Čuje se, da Hamlet opet obilazi svietom. Tome se ne treba čuditi. Ta nije ga bilo ni nestalo. Prisustvovao je on svim našim razgovorima o Europi, kumovao svim razpravljanjima. Svi su europski intelektualci pomalo njegova braća, poratna je Europa krcata Hamletima. Svi nisu studirali u Wittenbergu, ali ih lako zamišljamo u doktorskoj halji. Svi su sjajni dialektici, koji se ne plaše djela (ma kako mrzili nasilje svake vrsti), sve dok ne sretnu kakovu sablast, koja će im razodkriti obću nepravdu i krhkost svega na svietu. Onda će ih obuzeti neodoljiva želja, da izprave, što je trulo u državi danskoj, a hoće li na koncu ubiti Klaudija ili ne će, prilično je nuzgredno. Ne valja se zabavljati sitnicama, nego riešiti spor lojalnoga Uma s podmuklim i vjerolomnim Svietom. Zapodievajući ovu i ovakovu borbu Hamlet nadilazi sebe i svoju prolaznu tragediju, pa nije čudo, ako zanemaruje svoje privatne dužnosti. Samson ljudske spoznaje, koji obara silno stupovlje, ne će se baviti svakodnevnim tricama.

Svaki je Hamlet takav Samson. I Faust i Mefisto u jednoj osobi. Evo gdje trista godina predstavlja ono, što se danas naziva krizom duha. Zato i jest bezsmrtan. Kriza je prirodno stanje duha.

Duh uviek nešto pita, podbada našu put i ne da joj da se smiri. Um teži za ravnotežom, koja je uviek ugrožena. Kadkad postizava svoj cilj, a to je privilegij naše Europe, šiljastog rta, koji s jedne strane zapljuskuje mistična Azija, a s druge utilatarna Amerika. No ovo je ravnotežje vrlo labilno i kratkotrajno. Tek što bi okom trenuo salieće nas nesklad života, tvorba složena i protuslovna. Variacije na temeljnu temu. Hamletova se tjeskoba obogaćuje poezijom: lirski iztražitelj krči putove modernom umovanju. Obtužuju ga, da je okrutan, da se potitrava s ljudskim osjećajima. No slobodno umovanje: stalan dialog između čovjeka i svieta, ne da se sputati formulama. Kad bi se hamletovski um htio podvrći družtvu, morao bi se odreći iskonske svoje gibivosti. Slobodno je umovanje polet, koji diže čovjeka tako visoko, da nezahvalnik kadkad zaboravlja silu, koja ga je uzniela. Tako je Bergson, smućen brzinom mišljenja, uztvrdio, da je inteligencija, prometnuvši se u intuiciju, prestala biti inteligencijom. I Shakespeare, Hamletov otac, svečano je zaniekao ljudski um, tek što se oluja slegla,

jer se bio prepao njegove magične moći. No metodički Hamlet, koji je provodio dane u amsterdamskoj samoći, a zvao se Renatus Cartesius, nije se dao smesti. Istina iliti Um. V e r u m s i v e i n t e l e c t u s.

Poratni će Hamlet proglasiti ovo uvjerenje idolopoklonstvom, ali mu se ne će iznevjeriti. Vječni Hamlet zna, da je umovanje zajednica neba i zemlje. Zajednica, koja se često prekida, ali se uviek uzpostavlja. Slobodni se um ne odriče stege, ali krši neprilične spone, da bi obuhvatio život. Može se utjeloviti u glasbi i mramoru. A u labirintu podsviesti ostaje našim provodičem. U mutnoj prepirci između Orienta i Okcidenta stao je — kažu — na jednu stranu, a zapravo je posrednik, jedini posrednik. I vječna prepirka između klasičnog i romantičnog svieta razplinjuje se u ništa, ako znamo, da romantičan pokret, uspije li, rađa uviek klasicizmom. Umovanjem se naša čuvstva ne ukidaju, nego se »premeću«, transponiraju. Bistrina uma ne ukida nagone, nego štaviše odkriva njihovu iskonsku vriednost, koja se ne da ničim nadomjestiti.

Bilo kako mu drago, hamletovski se um ne zadovoljava nikakvim rješenjem, jer potiče sveudilj nove probleme, a one, koji su na oko riešeni, čini još složenijima, pokazujući, kako su zapleteni i mnogostruki. Zato i kraljević danski umire nesmiren. Ne mogavši riešiti zagonetku života, zavija se u šutnju kao u mrtvačku ponjavu. Zato i Hamlet 1919. naglašuje, neka nam ovaj neuspjeh danskoga princa bude pouka, da nije dosta misliti svom dušom svojom, nego treba misliti i čitavim tielom; da ljudskome umu treba sačuvati neko čulno treperenje, nezamjetljiv drhtaj ljubavi.

Sve se ljudsko kreće u krugu. I tako smo, razgovarajući o Europi, stigli od Hamleta do Hamleta, a da krizu duha riešili nismo. No d a nije duha, ne bi bilo ni krize. U tome se slažu svi Hamleti. Svi europski Hamleti.

B I L J E Ž K E

Većina je tekstova uzeta iz »Antologije suvremenih francuzkih esejista« (Anthologie des essayistes français contemporains), *koja je izašla god. 1929. u nakladi Kra (Paris). Antologija obuhvaća trideset pisaca: najstariji je Julien Benda (rođ. 1867.), a najmlađi Jean Prévost (rođ. 1901.). Čini se, da su zastupani autori svoje priloge sami birali, stavljajući anonimnom uredniku (Ph. Soupault?) na razpolaganje neobjelodanjene tekstove.*

Paul VALERY (rođ. 1871.):

»Kriza duha« (La Crise de l'Esprit). *Dva pisma londonskom časopisu* Athenaeum, *koja su izašla u travnju i svibnju 1919. na englezkom jeziku. Francuzki je izvornik objelodanila* Nouvelle Revue Française. *Poslije je ovaj (nedovršeni) esej uvršten u prvi svezak Valéryovih »Svaštica«* (Variété). — *Izp.* Oeuvres de P. V.: Variété, premier volume. Editions d ela nrf, 1934.

André GIDE (rođ. 1869.):

»Budućnost Europe« (L'Avenir de l'Europe). *Odgovor na anketu, koju je god. 1923. bila razpisala* Revue de Genève. *Uvršteno u svezak* Incidences. — *Izp.* Oeuvres d'A. G. Edition augmentée de textes inédits, établie par L. Marti-Chauffier, vol. XI. —d. de la nrf. 1936.

Georges DUHAMEL (zapravo: THEVENIN, rođ. 1884.):

»Srdačna geografija Europe« (Géographie cordiale de l'Europe). *Iz uvoda istoimenoj knjizi, koja je izašla*

1931. u nakladi Mercure de France. *Prevedeni su ovi dielovi: str. 7—14, 17—26, 32—36, 65—66 i 81—82. — Knjiga je posvećena Luc Durtainu, a ima četiri diela: Uvod — Holandijska suita — Grčke slike — Pjev Sjevera (Finska!). »Prizori budućeg života«* (Scènes de la vie future), *koji se spominju u uvodu »Geografiji«, izašli su 1930. (ima i hrvatski prievod) u nakladi* Mercure de France, *kao i »Put u Moskvu«* (Le Voyage de Moscou), *prva putopisna knjiga Duhamelova (1927.).*

Maxime LEROX (rođ. 1873.):

»Filozof pokretljivosti« (Saint-Simon, philosophe de la mobilité). *Iz knjige:* Le Socialisme des producteurs, Henri de Saint-Simon *(Rivière), 1924. — Izp. Kra-ovu antologiju.*

André SUARES (rođ. 1868.):

»Azija, sjena nad Europom« (L'Ombre sur l'Europe). *— V. Kra-ovu antologiju. U pismu urednika autor je iztakao, da ne želi nikakovih osobnih podataka, već samo bibliografsku bilježku i ništa više. Godinu smo rođenja uzeli iz Braunschvigova priručnika, sv. 3 (Colin, 1926.), dok iz Lalouova priručnika) Crès, 1924.) saznaje mo, da mu je pravo ime Yves Scantrel, što odaje bretonsko podrietlo.*

Henri MASSIS (rođ. 1886.):

»Obrana Zapada« (La Défense de l'Occident). *Istoimena je knjiga izašla god. 1927. kod Plona u zbirci Zlatne trske* (Coll. du Roseau d'Or), *a iste je godine izašao englezki prievod s predgovorom G. K. Chestertona; god. 1928. izlazi američko, njemačko i španjolsko izdanje. — Izp. Kra-ovu antologiju.*

Lucien ROMIER (1885.—1943.):

»Obnova aristokratskih načela« (Réhabilitation des formules aristocratiques). *V. Kra-ovu antol. slična načela zastupa pisac u najpoznatijem svom djelu:* L'Explication de notre temps) *Grasset, 1925.), a napose u spisu:* Nation et Civilisation *(Kra, 1926.) i* Qui sera le maître? *(Hachette, 1927.).*

Jean GUEHENNO (rođ. 1890.):

»Humanitet i humanizam« (L'Humanité et »les humanités«). *Članak je pisan* u veljači 1928. *Istu problematiku obrađuje pisac u djelima:* L'Evangile éternel *(1927.) — gdje evocira svoga učitelja Micheleta — zatim:* Caliban parle *(1928.) i trećem:* La Conversion à l'humain, *sve kod Grasseta. — Hrvatski je prievod nešto skraćen.*

André SIEGFRIED (rođ. 1875.):

»Zašto raste jaz između Europe i Amerike« (Pourquoi le fossé grandit entre l'Europe et l'Amérique) *u ožujku 1928. objelodanio* Atlantic Monthly. *U Kraovoj antologiji prvi put na francuzkom jeziku.*

Jules ROMAINS (zapravo: Louis FARIGOULE, rođ. 1885.):

»Velika bieda Europe« (La grande misère de l'Europe) *prvi je dio eseja, koji je napisan 1915. s namjerom da izađe u jednom američkom listu. Politički obziri spriečili su ovaj naum. Tek u srpnju 1922. izašli su u časopisu* Our World *neki izvadci pod naslovom:* Let Europe be one *(Dajte da Europa bude jedno!). Članak nije bio podpisan, ali je uredničtvo natuknulo, da potječe iz uvaženih intelektualnih krugova Francuzke. Francuzki je tekst objelodanjen prvi put 1930., a drugi put u knjizi »Europski problemi«* (Problèmes européens), *koja je izašla 1933. kod Flammariona.*
Na pitanje o ratnoj krivnji, koje je pokrenuto pri koncu članka, koji ovdje donosimo, odgovara drugo poglavlje: »Europa i Holoferno« (L' Unité européenne) *skuplja glavne misli i povlači konkretne zaključke. Ne valja međutim zaboraviti, da je glavni dio teksta na-*

pisan u drugoj godini svjetskog rata, dok razni dodatci, kojima se izpravljaju ili upodpunjuju neke tvrdnje, potječu iz doba, kad je poratna Europa došla na odlučnu prekretnicu. Spomenimo još, da je Englezka verzija kolala Amerikom za vrieme rata, pa je ovaj rukopis dopro i do predsjednika Wilsona, što nije bilo bez posljedica.

Julien BENDA (rođ. 1867.):

»*Govor europskom narodu*« (Discours à la nation européenne). *Pisano od lipnja do prosinca 1932. Izašlo iduće godine u nakladi* nrf. *Prevedeni tekst obuhvata početak prvoga govora (str. 9—10) i čitav drugi govor. Poslužili smo se s trećim izdanjem (1933.).*

Albert THIBAUDET (1874.—1936.):

»*Za definiciju Europe*« (Pour une définition de l'Europe). — *V. Kraovu antol. Ova je članak oslanja na djelo:* (La République des professeurs *(Grasset, 1928.),* *a pisan je u Ženevi.*

René LALOU (rođ. 1889.):

»*Vječni Hamlet*« (L'Eternel Hamlet). *Pisano za Kraovu antologiju. Posvećeno gosp. L.' D., što bi moglo biti Lucien Descaves ili Luc Durtain.*

Tekstovi u ovoj knjizi, kojima je prevodilac dao skupno ime »*Razgovor o Europi*«, *da bi iztaknuo* Leitmotiv *zbirke, poredani su uglavnom kronoložkim redom, t. j. kao su nastali.*

